95-2

Helmonds Heem

Heemkundekring
Helmond
Peelland

EIGENDOM
HEEMKUNDEKRING
HELMOND-PEELLAND

Uitgave van Heemkundekring
Helmond - Peelland

Opgericht 24 mei 1948

3-Maandelijks tijdschrift

Abonnementen:
M. van Alphen
v.d. Brugghenstraat 29
5708 CA Helmond
Tel. 04920 - 3 80 93

Redactie:
Jeroen v.d. Heijden
Gabriël van Neerven
Martin Philipsen
Sanne Vonk

Redactieadres:
Basstraat 48
5702 SH Helmond
Tel. 04920 - 5 18 47

Druk: Erwin Vane

Kringlidmaatschap
incl. abonnement:
f 35,- per jaar.
Abonnement zonder
lidmaatschap:
f 30,- per jaar.

Penningmeester:
M. Wijnhof
Van Deutekomplein 80
5706 TJ Helmond
Postgiro 26 410 99

1995 NUMMER 2

ISSN 0166-3585

HELMONDS HEEM

1995 nummer 2

eenentwintigste jaargang

REDACTIONEEL 79

HET ONTSTAAN VAN DE DORPEN EN DORPSGRENZEN IN PEELLAND
Martien van Asseldonk 81

GROETEN UIT HELMOND
Jeroen van der Heijden 115

DE ARCHEOLOGIE VAN DE VILLA
Tracering en ruimtelijke omschrijving van tiende en elfde-eeuwse domaniale landgoederen in het stroomgebied van de Aa.
Deel I. Landschap, bewoning en nederzettingsnamen
Twan Huijbers 129

DE REDACTIE is niet aansprakelijk voor de inhoud van geplaatste artikelen. Zij behoudt zich wel het recht voor stukken in te korten of aan te passen. Kopij bij voorkeur aanleveren op floppydisk in Ascii-formaat, zonder opmaakcodes, voet- of eindnoten.
De illustraties zijn - tenzij anders aangegeven - met welwillende toestemming afkomstig uit de collectie van de gemeentelijke archiefdienst Helmond.

REDACTIONEEL

Het tweede nummer van Helmonds Heem 1995 staat in het teken van middeleeuwse geschiedschrijving. Kort na elkaar kreeg de redactie twee artikelen aangeboden, die de moeite van het lezen meer dan waard zijn.
In het verre Sri Lanka doet Martien van Asseldonk al jaren onderzoek naar het graafschap Rode en de ontwikkeling van nederzettingen in Peelland. Een van de belangrijkste bronnen voor zijn onderzoek is de cijnsadministratie van de Heren van Helmond vanaf circa 1350. Vorig jaar verscheen in het Helmonds Heem van de hand van Van Asseldonk de studie 'Licht op Peellands verleden; het graafschap Rode en de cijnskring Peelland'. De recencies waren positief.

In het hierna volgende artikel borduurt Van Asseldonk voort op zijn vorige verhaal. Via de relaties tussen cijnsdorpen, heerlijkheden en parochies en een onderzoek naar de oorsprong van territoriavorming in de dertiende eeuw komt Martien van Asseldonk tot hypothesen over het ontstaan van de dorpsgrenzen.

Het onderzoek dat Twan Huijbers verricht is nauw verwant met de naspeuringen van Van Asseldonk. Huijbers is in 1963 geboren in Beek en Donk. Na de propedeuse archeologie in Leiden deed hij zijn doctoraalstudie aan het Instituut voor pre- en protohistorische archeologie van de universiteit van Amsterdam. In 1993 behaalde hij zijn doctoraal met als hoofdvak middeleeuwse archeologie.

Zijn artikel 'De archeologie van de villa' bouwt voort op zijn doctoraalscriptie. Hierin tracht hij tiende en elfde-eeuwse domaniale landgoederen te traceren in het stroomgebied van de Aa. Dit doet hij aan de hand van vele archeologische vondsten en historische bronnen. Om de samenhang tussen alle bronnen goed te kunnen volgen zijn speciaal voor dit artikel vier grote kaarten

vervaardigd. Deze zijn als bijlage bij dit Helmonds Heem gevoegd.

Beide auteurs hebben te kennen gegeven zeer gesteld te zijn op eventuele opmerkingen en suggesties. Zij hopen tegelijkertijd anderen aan te sporen tot onderzoek, zodat daardoor nieuwe gezichtspunten en hypothesen ontstaan.

Ter verluchtiging is tussen beide artikelen een foto-katern opgenomen met Helmondse stadsgezichten uit deze eeuw.

De redactie

HET ONTSTAAN VAN DE DORPEN EN DORPSGRENZEN IN PEELLAND

Door Martien van Asseldonk

In Helmonds Heem 1994 - 1/2 verscheen mijn artikel 'Licht op Peellands verleden,' gewijd aan het graafschap Rode en de cijnskring Peelland. Arnoud-Jan Bijsterveld plaatste enige kanttekeningen bij het deel van dat artikel over de politieke geschiedenis van het graafschap Rode. Van een graafschap is pas sprake in 1231. Daarvóór worden slechts heren van Rode genoemd. Bas Aarts besteedde enkele jaren geleden aandacht aan deze kwestie.[1] Hij veronderstelt dat de term 'graafschap' pas in zwang kwam nadat het gezag aldaar aan de graven van Gelre kwam. Dit lijkt me onwaarschijnlijk. Voor zover ik het begrijp, waren titels als 'hertog' en 'graaf' erfelijk en zijn veelal ver voor de dertiende eeuw door een hoger gezag ingesteld.

In dit verband wil ik ook wijzen op Frenken, die schreef:[2] 'Gramaya schreef in 1610 dat de kanunniken hem in hun kerk het graf toonden van A. Rodae Comitis (= A., graaf van Rode).' Omdat Gramaya zijn eigen waarneming beschrijft, bestaat weinig reden om aan dit grafschrift te twijfelen. Dit wijst er op dat Arnold van Rode, die omstreeks 1100 leefde, zich al graaf van Rode noemde. Ik laat deze kwestie verder graag over aan anderen die zich in deze zaak willen verdiepen.

In 'Licht op Peellands verleden' werd opgemerkt dat de bevolking eertijds de tienden en grondcijnsen in haar eigen parochie of cijnsdorp betaalde. Daarbij was niet van belang waar het desbetreffende perceel lag. Dit mechanisme droeg bij aan de vorming van onze dorpsgrenzen. In het hiernavolgende artikel wil ik dit thema verder uitwerken. Eerst voor de Peellandse dorpen in het algemeen, in de laatste paragrafen toegespitst op Helmond.

Grondcijnsen als instrument in de machtspolitiek

Binnen het grondgebied van het graafschap Rode had de graaf van Rode de zeggenschap over alle woeste grond. Dat gezag was echter moeilijker hard te maken bij die domeinen en herengoederen, die in handen raakten van machtige lokale heren. Op veel plaatsen hadden twee of drie heren domeingoederen dicht bij elkaar liggen. Lokale heren konden in de middeleeuwen woeste gronden ontginnen, als ze machtig genoeg waren of gesteund werden door machtige heren. Voor deze goederen werd waarschijnlijk de term allodium gebruikt.
Deze vrij-eigen goederen vormden vaak de machtsbasis van de opkomende lokale elite. Mogelijk had het invoeren van grondcijnsen onder meer tot doel aan deze ontwikkeling paal en perk te stellen. Lokale heren dienden vanaf ongeveer 1200 nadrukkelijk toestemming te vragen aan de graaf van Rode om woeste gronden te ontginnen. Daarbij werden ze niet eigenaar van deze gronden. Ze kregen slechts het gebruiksrecht. Zij betaalden in ruil daarvoor een grondcijns aan de graaf. De grondcijnsen waren daarmee een instrument in de machtspolitiek van de grondheer, de graaf van Rode.

Als vrij-eigen goed tegen een grondcijns uitgegeven werd, is soms een reconstructie van ontginningen mogelijk door de met een grondcijns belaste goederen te lokaliseren.[3]

1. DE RELATIE TUSSEN CIJNSDORPEN, HEERLIJKHEDEN EN PAROCHIES

Op grond waarvan koos de graaf van Rode de plaatsen waar hij grondcijnsen inde? In 'Licht op Peellands verleden' werd de mogelijkheid geopperd dat de cijnsdorpen de feodale heerlijkheden van de graaf van Rode waren en dat vervolgens in de dertiende eeuw de cijnsinning gerelateerd raakte aan de parochies. Dit scenario heb ik verder onderzocht. Het blijkt op twee punten aangepast te moeten worden:

1. Parochies speelden geen enkele rol in de cijnsinning.
2. De cijnsdorpen waren waarschijnlijk wel heerlijkheden onder het gezag van de graaf van Rode, maar vermoedelijk geen feodale heerlijkheden, d.w.z. geen leengoederen.

De eerste ontginningsgebieden in Peelland

We moeten ons Peelland in de twaalfde eeuw voorstellen als een grotendeels drassig terrein, doorsneden door de Aa en Dommel met hun vertakkingen, aan de zuid-oost kant begrensd door de Peel. Op droge vruchtbare plekken lagen verspreid de oudste in cultuur gebrachte gronden van de heren en vrije boeren. Minder droge gebieden werden vanaf de twaalfde eeuw in rap tempo ontgonnen. De jurisdicties van de heren strekte zich, zoals gezegd, alleen uit over hun domeingoederen, niet over de woeste gronden.

Recent is een significant verband ontdekt tussen het voorkomen van oude bosgronden (moderpodzolen) en de eerste ontginningen.[4] Dit maakt het mogelijk om bij benadering een kaart te tekenen van de situatie in Peelland van omstreeks het jaar duizend.

Cijnsdorpen en eerste ontginningsgebieden

Schijndel en Veghel lijken met ieder één 'ontginningseiland' duidelijke keuzes als plaatsen voor cijnsinning. Maar waarom nog apart cijnsen geïnd te Middelrode? Waarom zijn deze niet in Schijndel ondergebracht? Waarom geen cijnsen geïnd te Eerde, het ontginningsgebied tussen Sint-Oedenrode, Schijndel en Veghel?[5] Waarom in Aarle, Stiphout en Lieshout apart cijnsen geïnd en niet op één plek tegelijk voor alle drie de dorpen? De drie plaatsen liggen zo dicht bij elkaar. En waarom niet cijnsen geïnd te Ginderdoor, wat daar even ver van verwijderd lag? Wat, kortom, bepaalde de keuze van de plaatsen van de cijnsinning?

Legenda bij kaart eerste ontginningen Peelland

1 = Rode
2 = Eerschot
3 = Liempde
4 = Berlicum
5 = Heeswijk-Dinther
6 = Schijndel
7 = Eerde
8 = Veghel
9 = Erp
10 = Gemert
11 = Donk
12 = Beek
13 = Aarle
14 = Rixtel
15 = Herent
16 = Ginderdoor
17 = Lieshout
18 = Nijnsel
19 = Vressel
20 = Son
21 = Breugel
22 = Tongelre
23 = Gerwen
24 = Nuenen
25 = Stiphout
26 = Overbrug
27 = Helmond-Haghe
28 = Helmond-oost
29 = Bakel
30 = Milheeze
31 = Scheepstal
32 = Deurne
33 = Neerkant
34 = Liessel
35 = Vlierden
36 = Asten
37 = Someren
38 = Lierop
39 = Mierlo
40 = Geldrop

De graaf van Rode ging zeker niet uit van de parochies uit de kerkelijke organisatie. Vlierden, Middelrode en Liempde waren cijnsdorpen maar in de dertiende eeuw nog geen zelfstandige parochies. In Sint Oedenrode bestonden twee cijnskringen binnen één parochie. Als de parochies de basis voor de cijnsinning zouden zijn, dan zouden cijnsen uit ontginningen te Helmond in Aarle betaald zijn. Helmond was eertijds immers waarschijnlijk deel van de primaire parochie Aarle.

► *Oude ontginningen in Peelland. Naar Chr. de Bont 1993.*

Cijnsdorpen en heerlijkheden

Het is veel aannemelijker dat de cijnsinning gerelateerd was aan de heerlijkheden. Te Helmond werden geen grondcijnsen geïnd omdat de lokale elite daar zich onafhankelijk van de graaf van Rode opstelde. Het probleem is dat de gegevens over de heerlijkheden in Peelland omstreeks het jaar 1200 uiterst schaars zijn. Over de oude abdij en kapittel-goederen (Lieshout, Bakel, Deurne, Vlier-

den) zijn we summier ingelicht. Over de relatie tussen de graaf en de andere heren zijn geen akten bekend. Behalve dan die ene akte uit 1108, waarin een zekere Hezelo de Helmund optreedt als getuige bij een overeenkomst tussen Arnold van Rode en Hendrick van Cuijk aan de ene zijde en de kapittels van Sint Maarten en Sint Bonifacius aan de andere zijde.[6] Mogelijk was deze Hezelo de Helmund een getuige namens Arnold van Rode en Hendrick van Cuijk.[7]

De volgende interpretatie ligt voor de hand maar is moeilijk te bewijzen: Hezelo de Helmund zal tot de lokale elite te Helmond behoord hebben, enig aanzien hebben gehad en politiek gelieerd zijn geweest aan Arnold van Rode en Hendrick van Cuijk. Mogelijk bestaat een verband met het feit dat Helmond omstreeks 1200 niet tot het graafschap Rode behoorde maar daar als een semi-enclave in lag. Daarbij is het van belang in de gaten te houden dat het grondgebied van de Helmondse lokale elite in de twaalfde eeuw niet hetzelfde was als dat van de latere jurisdictie Helmond. Het gebied strekte zich niet uit over alle woeste gronden. Vermoe-

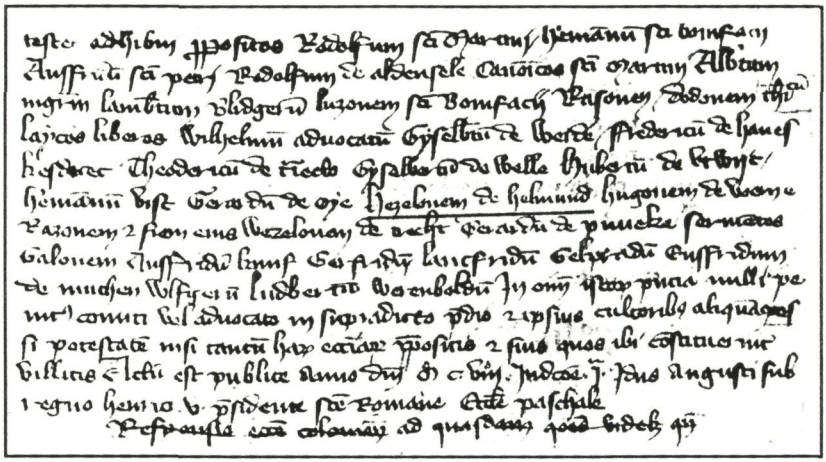

► *Akte uit 1108, waarin - op regel 6 - Hezelman de Helmund wordt genoemd.*

delijk hadden meerdere machtige heren goederen in het gebied van het tegenwoordige Helmond, zoals de Horne's.

Eigen-kerken op domaniale landgoederen

Het bestaan van herengoederen kunnen we indirect afleiden uit het bestaan van kerken. Kerken werden bijna zonder uitzondering door de lokale elite als eigen kerken op hun domeinen gesticht. Zo stonden in Sint Oedenrode omstreeks 1200 twee kerken. Deze zijn te verbinden aan herengoederen te Rode en Eerschot, ieder met een eigen cijnskring. Ook het cijnsdorp Aarle bezat een heel oude kerk. Het essentiële element was echter de heerlijkheid, niet de kerk. Omstreeks het jaar 1200 bestonden ook cijnsdorpen (heerlijkheden) waar nog geen kerk stond, zoals Middelrode en Liempde.[8]

Heren als handlangers van graaf?

Er is ook een functioneel argument. De heren van de plaatsen waar cijnsen geïnd werden, vielen onder het gezag van de graaf van Rode en vervulden mogelijk een rol in het uitoefenen van diens gezag. Ze konden bijvoorbeeld de rentmeester die de cijnsen kwam innen, ondersteunen door het beboeten van wanbetalers. Het is mogelijk dat deze heerlijkheden een leenband hadden met de graaf van Rode. Maar noodzakelijk is het niet. De lokatie van leengoederen van de hertog waar het Roois recht gold, suggereert zelfs dat dit niet het geval was.[9]

Cijnsdorpen en schepenbanken

De veronderstelde relatie tussen cijnsdorpen en heerlijkheden vindt verder steun in de aankoop van het graafschap Rode in 1231 door de hertog van Brabant. Het Roois recht en het functioneren van de laatbank van Sint Oedenrode maken het waarschijnlijk dat de

hertog een oudere rechtelijke organisatie onder zijn gezag bracht en in stand hield. In de loop van de dertiende en veertiende eeuw verving de hertog de heerlijkheidsgerichten in de Peellandse dorpen door schepenbanken.[10]
In Peelland bestond een redelijk eenduidige relatie tussen de cijnsdorpen en de latere schepenbanken. Daar vormden de schepenbanken dus mogelijk een voortzetting van een oudere, redelijk fijnmazige structuur van rechtelijke organisatie binnen de heerlijkheden in het graafschap Rode (en enkele vrije heerlijkheden). Dat verklaart waarom in Peelland bijna nergens meerdere dorpen onder één schepenbank ressorteren. Dit in tegenstelling tot de Kempen waar dit haast regel lijkt.[11]

Het is verleidelijk om met enkele grote stappen een lijn naar de tegenwoordige tijd door te trekken: de schepenbank-gebieden vallen in Peelland bijna steeds samen met de dorpen, de gebieden met een eigen administratie,[12] zoals die in de zeventiende en achttiende eeuw bestonden.[13] Deze dorpen zijn veelal weer de voorlopers van de latere Peellandse gemeenten. Het is dus goed mogelijk dat de essentie van het bestuurlijke raamwerk in Peelland, zoals dat geconcipieerd werd in het graafschap Rode, tot in onze tijd is blijven bestaan. Detailstudies zullen deze hypothese moeten testen en verfijnen.

Nu kent ook de relatie tussen de cijnsdorpen en schepenbanken onregelmatigheden. Maar anders dan bij de onregelmatigheden in de relatie cijnsdorpen-parochies, zijn deze wel te verklaren: Het patroon kan hier en daar verstoord zijn door de overgang van heerlijkheden naar schepenbanken en de latere opsplitsing van de jurisdicties.
- In Aarle-Rixtel en Beek en Donk bestonden twee schepenbanken binnen één cijnsdorp. Maar in 1392 behoorde het gehele gebied nog onder één gericht, de hoofdbank te Aarle.[14,15]
- De schepenbank van Nederwetten is een latere afsplitsing van het gericht van Nuenen.
- Soms hadden de lokale heerlijkheden een onafhankelijke status verworven, zoals Lieshout. Floreffe wist in de dertiende eeuw met

steun van de hertog haar grondheerlijkheid Lieshout behoorlijk uit te bouwen. De schepenbank te Lieshout volgde mogelijk aldaar de curia van Floreffe op.

- Ook in Sint Oedenrode bestonden twee cijnskringen. Deze waren mogelijk gerelateerd aan de feodale heerlijkheden Rode en Eerschot. Later ressorteerde het hele gebied onder de schepenbank van St. Oedenrode.
- Middelrode - een cijnsdorp -werd later bij de jurisdictie van Berlicum gevoegd. Het werd hiermee het enige deel van het kwar-

► *Relatie tussen cijnsdorpen en jurisdicties.*

tier Maasland ten westen van de Aa.[16] In Vlierden volgde de schepenbank in 1468 een ouder burengericht op.[17] Werd in Vlierden en Middelrode het Roois recht niet gebruikt omdat daar geen vloeiende overgang van heerlijkheidsgericht naar schepenbank was?[18]

De heerlijkheidsgerichten zijn met de oprichting van de schepenbanken niet in één keer van het toneel verdwenen. In de veertiende en vijftiende eeuw gaf de hertog nog grondheerlijkheden uit. Voorbeelden zijn de heerlijkheid Jekschot (in 1310 uitgegeven) en de heerlijkheid Milheeze (in 1453 uitgegeven). De schepenbanken hebben deze kleine laatbanken echter in de loop der eeuwen overvleugeld en verlamd. De grondheerlijkheid Milheeze had in de zeventiende eeuw nog een eigen laatbank met zeven schepenen.[19]

Cijnsdorpen en parochies

Archeoloog F. Theuws suggereert een sterk verband tussen de middeleeuwse parochie-structuur en de politieke organisatie.[20] Het lijkt nodig dit verband te nuanceren. We kunnen slechts constateren dat waar een kerk gesticht werd, vermoedelijk een financieel draagkrachtige heer een domeingoed bezat. Dat zegt nog weinig over de politieke invloed van zo'n heer. Daarnaast zullen ook voorname herengoederen zonder kerk bestaan hebben. Soms waren de tienden een belangrijk bezit van de lokale grondheer. In zo een geval ontwikkelden de grenzen van de parochie en de jurisdictie zich mogelijk simultaan en vielen dan samen. Maar dit samenvallen is zeker geen algemeen dwingend verband.

Theuws stelt dat de parochie-organisatie vooral zou zijn ontwikkeld door het wegvallen van de domeinen en het feodale karakter van de maatschappelijke verhoudingen op het platteland in de dertiende eeuw.[21] Hij legt mijns inziens een verkeerd causaal verband. Als kerken door de heren op hun domeinen gesticht werden, moest daar een economisch draagvlak voor zijn. Kerk en pastoor

moesten onderhouden worden. Hiervoor dienden de tienden en de inkomsten uit goederen die een kerkstichter voor dat doel schonk. Kerkstichtingen en parochiesplitsingen werden mogelijk door de toename van bevolking, ontginningen en (daardoor) hogere tiendopbrengsten.[22] De bevolkingsgroei droeg zowel bij tot de stichting van nieuwe kerken als tot de teloorgang van de domeinen. Noch het wegvallen van de domein-organisaties, noch de langzaamaan vervagende feodale verhoudingen kunnen volgens mij dus als oorzaak van ontwikkeling van parochie-organisaties gezien worden.

In de dertiende en veertiende eeuw treden de schepenbanken en cijnshoven in de voetsporen van de oude heerlijkheden. Ze volgen niet de zich tegelijkertijd ontwikkelende parochie-organisatie. Voor het bestuderen van de ontwikkeling van de politieke structuren in Peelland en de Kempen na het jaar duizend moeten we in eerste instantie naar de jurisdicties en cijnshoven kijken.[23] De stelling dat de (laat-)middeleeuwse parochies op lokaal niveau de sociale, economische en politieke centra vormden van de samenleving, geeft de parochies te veel eer wat het politieke aspect betreft.

In het verlengde van dit veronderstelde bestuurlijk-politieke belang van de parochies, ging ik eerder - vermoedelijk ten onrechte - ervan uit dat de cijnsinning in de dertiende eeuw, na de teloorgang van het feodale stelsel, met de parochie-structuur verbonden raakte.[24] Ik baseerde me op twee observaties. Zo hoorde de heer van Jekschot tot de parochie Sint Oedenrode en hij betaalde al zijn grondcijnsen, ook uit goed te Veghel, in Sint Oedenrode. Het is echter beter om de cijnsinning aan de jurisdicties te relateren. Het slotje van Jekschot hoorde tevens onder de jurisdictie van Sint Oedenrode, zodat het niet nodig is om de parochie hier bij te betrekken.
Een andere observatie betrof het kasteel Oud Herlaar. Dit lag in de jurisdictie van Sint Michielsgestel, maar viel onder de parochie St. Lambertus in Vught. Haar grondcijnsbetalingen zijn te vinden in het Vughtse Lambertus-cijnsboek.[25]

Bij de afbeelding op blz. 93:

Schematische voorstelling van de ontwikkeling van de bewoning in zand-Brabant tot circa 1600. Onderaan in de afbeelding is het natuurlijk landschap weergegeven (I) met eiken- en beukenbossen op de moderpodzolen. In de romeinse tijd (II) was wel sprake van bewoning, maar gedurende de 'donkere middeleeuwen' (III) verdween deze vrijwel geheel. In de merovingische en karolingische tijd (IV) kwamen nieuwe ontginningen tot stand. Ook werden toen de eerste kerkjes gebouwd. In de hoge middeleeuwen (V) kunnen twee verschillende ontwikkelingen worden onderscheiden:
1. Sommige nederzettingen verplaatsen zich over enige afstand, van de hogere gronden in de richting van de beekdalen, hun kerken alleenstaand achterlatend.
2. Andere nederzettingen breiden zich langzaam uit, waarbij de oude kerk het centrum van het dorp was en bleef.
Op z'n vroegst in deze periode werden de oude akkers met een plaggendek opgehoogd. In de late middeleeuwen en de Nieuwe Tijd (VI) zet deze ontwikkeling zich voort, of - voor wat betreft de ophoging van vele akkercomplexen - vangt nu pas aan. (Naar Chr. de Bont 1993, pag. 82)

Hoewel hier de relatie tussen cijnsinning en parochie evident lijkt, is toch een andere verklaring mogelijk. We zagen dat de hertog in het cijnsboek van Middelrode ook cijnsen uit Berlicum onderbracht. Idem dito zal de hertog eerst (onder meer in 1201 en 1232)[26] bezittingen verworven hebben te Vught en later in het cijnsboek van Vught grondcijnsen van percelen, gelegen in naburige jurisdicties, ondergebracht hebben. Een aandachtige bestudering van de oudste cijnsboeken van de hertog kan zonder twijfel nog veel nieuwe inzichten opleveren.

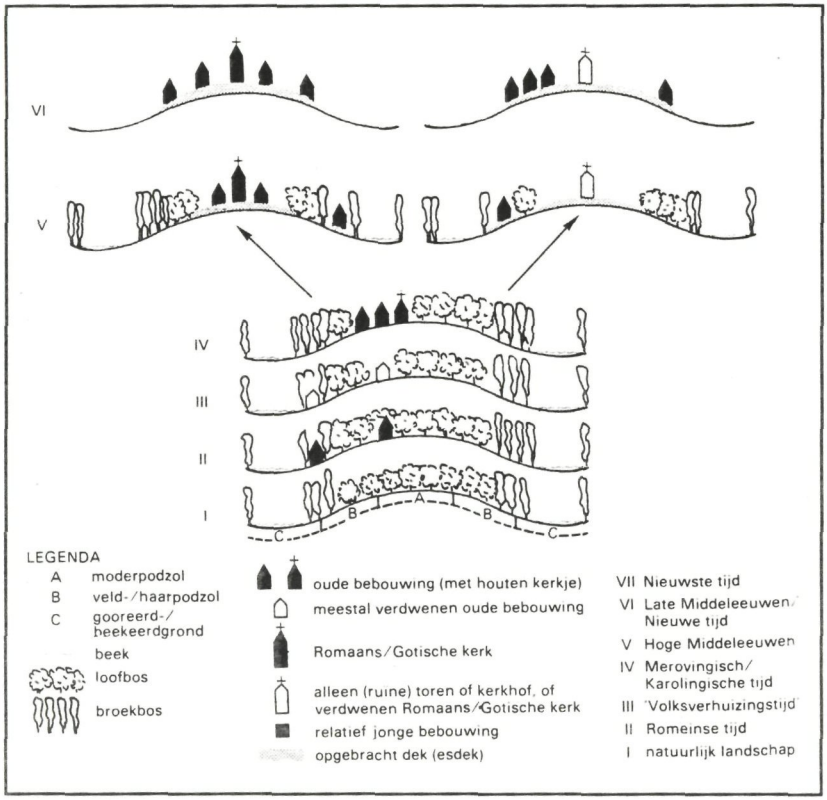

2. TERRITORIAVORMING BIJ HEERLIJKHEDEN, PAROCHIES EN DORPEN

De Peellandse dorpen zijn over het algemeen vermoedelijk voortgekomen uit middeleeuwse heerlijkheden, waarbij de graaf van Rode structurerend optrad. De volgende vraag betreft het ontstaan van de dorpsgrenzen. Ten tijde van het graafschap Rode was nog geen sprake van grenzen tussen heerlijkheden. Het graafschap Rode was gestructureerd middels een sociaal netwerk. Het gezag van de feodale heren strekte zich daarbij uit over een aantal verspreid liggende herengoederen met de daarbij horende horigen en

pachters en wellicht over de in de buurt wonende vrije boeren. Er was veeleer sprake van jurisdictie over personen dan over een bepaald gebied. In zo een situatie ligt het voor de hand, dat de lokale boeren de grondcijnsen betaalden in de heerlijkheid waar ze bij hoorden. Dat zou dan ook gelden als de nieuw uitgegeven percelen elders lagen, bijvoorbeeld nabij het machtscentrum van een andere heer. Dit kan verklaren waarom in veel cijnsdorpen cijnsen betaald werden uit percelen die in een ander dorp lagen.

Aftakeling sociale structuren

In de dertiende eeuw takelden het feodale stelsel en de oude domein-structuur af door bevolkingsgroei en de opkomst van de steden.[27] De elitaire sociale netwerken boetten daarbij in aan belang. Het accent verschoof van het beheren van de sociale netwerken naar het beheren van territoria.[28,29] Voor de al bestaande grondcijnsen betekende dit, dat die voortaan gefixeerd bleven in het cijnsboek waar ze in de dertiende eeuw ingeschreven stonden. De nieuw gevestigde grondcijnsen werden (na 1231 of geleidelijk steeds meer?) geadministreerd in het cijnsboek van het dorp waar het perceel lag, niet waar de eigenaar woonde.

Heerlijkheden en het gebruik van woeste gronden

Een aantal oude domeinen veranderen in grondheerlijkheden, die ook grote delen van de woeste gronden omvatten. Daarbij werd de vraag wie zeggenschap over die woeste gronden had, steeds belangrijker. De invoering van grondcijnsen op nieuwe uitgiften droeg daar aan bij.
Over hoe het proces op lokaal niveau plaats vond en welke factoren bij de vorming van de verschillende grondheerlijkheden een rol speelden, is weinig bekend. Het kan per plaats verschillen. Soms was sprake van een formalisering van al bestaande informele afspraken (gewoonterecht) over het gebruik van de woeste gronden. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit proces zich overal vreed-

zaam en vanzelfsprekend voltrok. De vorming van de grondheerlijkheden is in essentie een proces van ontwikkeling van lokale machtsverhoudingen in een veranderende samenleving, sterk gerelateerd aan de steun van machtiger heren en bondgenoten.
Een voorbeeld is het geschil in 1246 tussen Gerard, heer van Rixtel, en de abdij Floreffe over woeste grond te Lieshout. Floreffe werd gesteund door de hertog en kon zo in Lieshout haar domein tot een grotere grondheerlijkheid uitbouwen.[30]

Hier en daar wisten lokale heren zich zodanig gesteund door beschermheren, dat ze zich aan het gezag van de graaf van Gelre/Rode en de hertog van Brabant konden onttrekken. Zij konden hun eigen gezag op de woeste gronden nabij hun domeinen waarmaken. Het kwam echter vaker voor dat heren zeggenschap over de woeste grond kregen in ruil voor hun loyaliteit. Dit gebeurde in de regel bij het bezit van kloosters. Maar het kwam ook voor bij kleine heren. Een voorbeeld binnen het graafschap Rode is wellicht de grondheerlijkheid Houthem te Sint Oedenrode. Deze werd in 1248 door Willem van Houthem aan het klooster Binderen geschonken.[31]

Territoriumvorming van parochies

Een parochie bestaat uit een groep mensen die voor het bijwonen van de mis naar dezelfde kerk gaan. Voor het onderhoud van kerk en pastoor betaalden de parochianen een deel van hun oogst, de tienden, aan de kerk waar zij ter kerke gingen. Deze tienden kwamen in eerste instantie toe aan de stichter van de kerk en zijn opvolgers, de patroon. Hij had ook het recht om de pastoor te benoemen. Het bezit van de tienden was zeer lucratief. Daarom werden tienden of delen daarvan vaak verkocht.

We moeten ons voorstellen dat in de vroege middeleeuwen in Peelland de ontginningen veelal geïsoleerd van elkaar in het drassige en door beken doorsneden landschap lagen. Een ontgonnen gebied hoorde over het algemeen in haar geheel bij een bepaalde

parochie. De tienden bestonden uit een vastgesteld deel van de oogst. Waar de grond lag waarvan de oogst kwam, deed er niet toe. Het kwam, zeker bij dicht bij elkaar gelegen gehuchten, wel voor dat men grond in een nabij gelegen nederzetting bezat, waar de bewoners naar een andere kerk gingen.[32] Ook een deel van de oogst uit deze afgelegen percelen werd aan de eigen kerkpatroon betaald. Over het algemeen lag de grond van de boeren echter in het eigen ontginningsgebied. Daarom was het niet nodig om tienden als territoria te beschouwen. Als men het had over de tienden van Herent, maakte het voor de inkomsten weinig uit of men het had over de opbrengst van de oogst van de boeren, of van de grond te Herent. De Herentse boeren hadden (bijna) al hun grond te Herent liggen.

Tienden als opbrengst en als gebied

Uit oude oorkonden is meestal niet direct af te leiden of men het heeft over tienden als opbrengst of als gebied. Als gesproken wordt over 'de tienden van Lierop', of 'de tienden van Bakel' dan kan hier een duidelijk gedefinieerd parochie-territorium mee bedoeld zijn. Dat zijn namelijk plaatsen waar dan al een kerk staat. Maar het is niet noodzakelijk dat het gaat over een parochie-territorium. Men kan ook bedoelen: de tienden die betaald worden door de mensen die in die plaatsen ter kerke gingen. En dat geeft slechts een vaag gedefinieerd territorium, dat varieerde naar gelang het grondbezit van de parochianen.

Soms is sprake van tienden uit een gehucht waar geen kapel of kerk staat, bijvoorbeeld bij de tienden van Herent[33] of de tienden van Ginderdoor.[34] In Bergeijk schenkt Petrus van Eyke in 1258 tienden op de Berkt aan het klooster te Postel.[35] In 1283 verkopen Hendrik Hate en zijn zoon tienden van het Loo in Bergeijk aan de abdijen van Floreffe en Tongerlo.[36] Ook zulke vermeldingen hoeven niet noodzakelijk naar een territorium te verwijzen. Tienden uit afgelegen 'ontginningseilanden' kunnen best naar zo een nederzetting genoemd zijn. Hier kan zowel bedoeld zijn de

tienden die betaald worden door de boeren die in die gehuchten wonen als de tienden uit de grond die daar ligt.

Voordat de parochies als territoria werden beschouwd, werden de tienden altijd als opbrengst verdeeld. De tienden van een bepaalde kerk konden verdeeld worden door om de beurt de tienden te innen. Een andere mogelijkheid was de opbrengst van de tienden uit een bepaalde ontginning of gehucht over te dragen aan een ander.
Ook bij splitsing van een parochie kon de opbrengst van de tienden uit de ontginningen, waarvan de bewoners naar de nieuwe kerk gingen, overgedragen worden aan de nieuwe kerkpatroon. In zulke gevallen ontstaat wel een globale territoriumscheiding van de tienden. Maar daarmee is nog niet noodzakelijk sprake van een duidelijk territorium-idee.

Soms is duidelijk dat de tienden als opbrengst verdeeld werden en niet door tiendgebieden af te bakenen. Dit soort verdelingen kunnen heel oud zijn. Ook na de opkomst van de parochieterritoria kwamen zij nog voor. Zij bieden voor de datering van de opkomst van het territorium-concept dus geen houvast.
Een vroeg voorbeeld van de verdeling van de opbrengst is Bergeijk. Er zijn sterke aanwijzingen dat zich daar een uitgestrekt domein bevond van de bisschop van Luik. Deze heeft vermoedelijk kort na de stichting van de abdij St. Jacob in 1016 de abdij met de helft van de villa Echa en de helft van de kerk en de tienden gedoteerd.[37] De St. Jacobs-abdij inde deze tienden om het jaar met de abdij van Tongerlo. Tongerlo verwierf deze tienden in 1311 via Jan van Gemert van de familie Van Bergeijk.
Een ander voorbeeld zijn de tienden te Oerle. Daar werd de opbrengst van de tienden in 1249 verdeeld.[38]

Nieuwe ontginningen veroorzaken problemen

In Peelland en de Kempen veranderde de situatie in de elfde en twaalfde eeuw toen ook de drassige beekdalen en vochtigere gronden tussen de oude ontginningseilanden meer en meer ontgonnen werden. Zoals gebruikelijk bleef men een deel van de oogst aan de eigen kerkpatroon afdragen. In veel nieuw in cultuur gebrachte gebieden werden tienden aan verschillende kerkpatronen afgedragen, naar gelang de 'thuisbasis' van de verschillende eigenaren van de percelen. Door het toenemend aantal ontginningen werd het belang van deze 'novale tienden' voor de tiendbezitters -vaak de lokale elite- steeds groter. In de dertiende eeuw leidde dit tot problemen die op verschillende manieren opgelost werden. Men kon besluiten om de opbrengst van een bepaald gehucht te verdelen of men kon besluiten gebieden te verdelen. In dat laatste geval is sprake van territoriumvorming van parochies.

Te Ginderdoor, ongeveer ter plaatse van het huidige Mariahout,[39] werden de tienden als opbrengst verdeeld. Deze tienden werden het ene jaar geïnd door de abdij Floreffe, het volgende jaar door het klooster Hooijdonk. Hooijdonk hief ook tienden in de aangrenzende parochie Beek, Floreffe in de parochie Lieshout. Afhankelijk van bij welke parochie de eigenaar van een perceel te Ginderdoor hoorde, zal hij tienden in Lieshout of in Beek betaald hebben. Op een gegeven moment hebben de parochies Lieshout en Beek de zaak onderling geregeld. Daarbij is de opbrengst verdeeld, al is onduidelijk wanneer. Floreffe wordt in 1194 voor het eerst vermeld als bezitter van de kerk te Lieshout.

In Berlicum en Schijndel werden in 1305 de tienden als territoria verdeeld. Dat jaar ontstond een conflict tussen de pastoors van Berlicum en Schijndel over de tienden in het Middelrooise woud. Dit conflict zal in het licht van de ontginningen en het toenemende belang van de tienden in dat gebied gezien moeten worden.[40] Het geschil werd opgelost door een duidelijke grens tussen de parochies te trekken, niet door een verdeling van de opbrengst van de tienden.

Een ander voorbeeld is Lierop, dat met Asten tot 1569 samen één parochie vormde. Maar al vóór 1155 had Lierop een eigen kerk.[41] De tienden van Lierop en Asten worden in 1155 en 1212 afzonderlijk vermeld. Maar pas in 1282 ontstaat daar een opsplitsing van de tiendgebieden van Asten en Lierop in territoria, met de Aa als grens. Dit was onderdeel van een 'ruilverkaveling' tussen de abdij van Floreffe en de familie van de heer van Asten. De abdij concentreerde haar bezit rond Lierop, de heer van Asten in Asten. Hier zien we hoe de vorming van territoriale grondheerlijkheden en tienden op hetzelfde moment plaats vonden.

In Veghel bezat de familie Heim eertijds het patronaatsrecht van de kerk en een deel van de tienden. Deze 'Heimse tienden' lagen in een aaneengesloten blok langs de Aa. Andere oude tienden en alle novale tienden te Veghel kwamen toe aan de pastoor van de Veghelse kerk. De verdeling van de Veghelse tienden in duidelijke territoria vond vermoedelijk plaats omstreeks 1300. [42]

Voor de datering van de opkomst van de territoria kunnen we ook gebruik maken van het gegeven dat vóór de opkomst van de parochie-territoria, de tienden in de eigen parochie betaald werden. Dit gebeurde ook als de percelen elders lagen. Na de opkomst van de parochies als gebieden, werd deze situatie gefixeerd. Zo werden in Veghel uit de Hoge Biezen, Eerde, Dorhout en Jekschot tienden te Sint Oedenrode betaald. Wellicht omdat de eigenaars van deze (nieuw uitgegeven) percelen in Sint Oedenrode woonden. De uitgifte van Jekschot vond plaats in 1310. Dit wijst er op dat daar toen de parochies nog niet strikt als territoria gedefinieerd waren. Nu kan een tiendklamp ook naar een andere parochie verhuizen door een ruil of speciale regeling. Maar daarvan lijkt in Veghel geen sprake te zijn.

Territoria ontstonden in dertiende eeuw

Samengevat hebben we voor de datering van de opkomst van het territorium-concept dus de volgende gegevens: vermeldingen van

verdeling van tienden als territoria dateren van 1282 (Lierop en Asten), circa 1300 (Veghel) en 1305 (Berlicum en Schijndel). We beschikken alleen in het geval van Jekschot over een datering van tiendklampen, die liggen in een ander dorp: 1310.

Over het algemeen kan voorzichtig geconcludeerd worden dat het ontstaan van het territorium-idee bij de parochies in dezelfde tijd plaats vond als bij de heerlijkheden, namelijk in de dertiende eeuw. Het waren kennelijk aspecten van hetzelfde maatschappelijke proces: de teloorgang van de domeinen en het feodale stelsel en het toenemende belang van de woeste gronden.
Bij het in cultuur brengen van woeste gronden ontstonden problemen over de verdeling van de inkomsten uit de nieuwe ontginningen. De tienden waren vaak in handen van de heren. Bij de tienden-parochies en de grondcijnsen-jurisdicties deden zich vergelijkbare problemen voor.

Niet overal rezen echter geschillen of werden duidelijke regelingen getroffen. In veel plaatsen bleven - als erfenis uit het verleden - tot in de negentiende eeuw tiendklampen bestaan, waaruit tienden aan een andere parochie betaald werden. Het heeft weinig zin om op de kaart precieze grenzen van oer- en primaire parochies van voor het jaar 1300 te tekenen. Alleen personen, boerderijen en domeingoederen hoorden bij deze of gene parochie. Bepalende factoren waren daarbij de loopafstand tot de kerk en wat betreft herengoederen ook de parochie waar het centrum van dat goed onder ressorteerde. Soms is sprake van een kerkelijke beslissing om een nederzetting bij deze of gene parochie in te delen.[43] Beekdalen werden vaak (vage) parochiegrenzen, omdat het passeren van een beek al snel een omweg van een paar kilometer via de meest nabije voort of brug betekende. Voor de tienden gold hetzelfde. Vanwege bereikbaarheid lag de meeste grond van een bepaalde hoeve aan dezelfde kant van een beek als de woning van de eigenaar.

3. HET ONTSTAAN VAN DE DORPSGRENZEN

Voor grondcijnsen die in verschillende dorpen werden betaald, waren geen speciale regelingen nodig. Alle cijnsen kwamen uiteindelijk toch in de kas van de grondheer terecht. In welk cijnsboek de grondcijnsen geadministreerd stonden was van minder belang. Hierdoor bleven die cijnsposten nog eeuwenlang in een ander cijnsboek geadministreerd. Wellicht is deze situatie gedeeltelijk genormaliseerd bij het opnieuw beschrijven van de cijnsposten door de Staten Generaal in 1648.

Verpondingen

In de zeventiende eeuw werden de verpondingen[44] ingevoerd. De situatie in Veghel is illustratief voor de studie naar dorpsgrenzen. Uit percelen in Eerde werden lasten betaald te Veghel, Schijndel en Sint Oedenrode en wel in een zeer onregelmatige verkaveling. Over Eerde werd van 1741 tot 1764 geprocedeerd tussen Veghel en Sint Oedenrode.[45]
Een andere gang van zaken zien we op de Hoge Biezen in Veghel. Hieruit betaalde de grondeigenaren van oudsher de tienden en cijnsen te Sint Oedenrode. Bij de invoering van de verponding heeft men dan ook, zonder veel problemen, enkele boerderijen met hun aangelag in de verpondingsboeken van Sint Oedenrode opgenomen. In latere verpondingsboeken wordt dit gebied langzaamaan kleiner, totdat het hele gebied uiteindelijk voor de verponding Veghels wordt. Hier vond een geleidelijke normalisatie van de dorpsgrenzen plaats.

De gemeintes

Omdat vaak is geschreven dat gemeente-grenzen teruggaan op oude gemeintsgrenzen, is aandacht voor de gemeintes hier op zijn plaats. De gemeintsgrenzen hebben een geheel eigen geschiedenis. Ze zijn in eerste instantie bepaald door de lokale boeren en niet

door de elite. De vrije boeren onttrokken zich grotendeels aan de feodale structuur. Het denken van deze boeren verschilde van dat van de elite. Het was minder op de regionale machtsverhoudingen, maar meer op het levensonderhoud afgestemd. De gehuchten bakenden onderling al in de elfde of twaalfde eeuw de gebruiksrechten en grenzen van de woeste gronden af.

De begrenzing van de gemeintes heeft vaak een grillig verloop, dwars door de grenzen van parochies en gerichten heen.[46]
Het gebied 'de Bodem van Elde' strekte zich bijvoorbeeld uit over vier jurisdicties, waarvan er twee, Sint Oedenrode en Schijndel, wel tot het graafschap Rode hoorden en de andere twee, Boxtel en Berlicum, niet.[47] Dit wijst er op dat de vorming van de gemeintsgrenzen niet het werk is geweest van de lokale elite of de graaf van Rode. Er bestaat geen enkel verband tussen de indeling van de grondcijnsen in cijnsdorpen en de indeling van de woeste grond in gemeintes. Zo bestaat bijvoorbeeld geen cijnsboek van de Bodem van Elde. Gronden die daar uitgegeven werden, werden betaald in de cijnsdorpen van de kopers.

De gemeintes hebben in latere tijden wel bijgedragen tot de vorming van onze dorpsgrenzen. In plaatsen als Veghel en Erp is sprake van een regelmatige situatie: één gemeint, één schepenbank, één parochie, één cijnsdorp. Als na de dertiende eeuw in zo'n plaats een deel van de gemeint verkocht werd, werden de grondcijnsen en tienden in het dorp betaald waar het perceel lag. Hierdoor werden de gemeintsgrenzen uiteindelijk ook de grenzen van de parochies (tiendgebieden), cijnsdorpen en de dorpsadministratie (verponding). De taak van de beheerders van de gemeint, de gezworenen, raakte nauw verbonden met de taak van de schepenen. De keuren en breuken die het beheer van de gemeint regelden, werden hoe langer hoe meer een soort dorpsreglement.

Maar de grenzen van gemeintes lopen elders vaak grillig door schepenbankgebieden en parochies heen, zoals bij de Bodem van Elde. De gezworenen die deze gemeint beheerden, hebben tot in de negentiende eeuw een onafhankelijke instelling gevormd. In de

negentiende eeuw werd de Bodem van Elde tussen de vier voornoemde dorpen verdeeld. Ik weet niet op grond waarvan toen de grenzen zijn vastgesteld. Mogelijk is bij de groei van de invloedsferen van de vier dorpen ook hier van belang geweest waar de kopers van nieuwe uitgiften woonden en in welk cijnsdorp de grondcijns van een verkocht perceel geadministreerd werd.

► *Het zegel van 'de burgers en de stad Helmond' uit de dertiende eeuw. (Naar A. Sassen)*

4. HELMOND ONDER DE LOEP

Wat leert het voorgaande ons over Helmond? In 1179 wordt Floreffe bevestigd in het bezit van een curtis te Helmond, gesticht op een allodium geschonken door Stephanus. Vermoedelijk lag dit in de Haghe, aan de westkant van de Aa.[48] Volgens Twan Huijbers verloor de lokale elite in Helmond hiermee niet volledig haar machtsbasis. Mogelijk bezat zij nog meer goederen in en buiten Helmond en stichtte ze in de tweede helft van de twaalfde eeuw het Oude Huys in het Aa-dal. Het gaat wellicht over een goed van dezelfde familie, als in een oorkonde uit 1220 sprake is van een hof te Sterksel, gelegen binnen het dominium Helmond, dat de hertog onlangs in zijn bezit gekregen heeft.[49]

Reconstructie dominium Helmond

Op grond van het rechtsgebied van de Helmondse schepenbank in de periode 1241 - 1283 reconstrueert Kappelhof een uitgebreid twaalfde-eeuws dominium Helmond dat Someren, Sterksel, Hersel, Lierop, Tongelre, Binderen en Vlierden omvat.[50]
Zoals ik er nu tegen aankijk is dat verkeerd. Een heer oefende in de twaalfde eeuw geen macht uit over een gefixeerd gebied. Hij had slechts gezag over zijn verspreid liggende goederen met horigen en pachters. Dat een deel van dat herengoed in Sterksel lag is aannemelijk.[51]

Voor de andere plaatsen is het voldoende om te veronderstellen dat de schepenbank van Helmond een van de eerste van de streek was. De oudste vermelding dateert uit 1241.[52] Daarom zullen inwoners van de omringende plaatsen de akten voor deze schepenbank op hebben laten maken. De zaak zal verder bestudeerd moeten worden aan de hand van (de ontwikkeling van) de bevoegdheden van de heerlijkheidsgerichten en de schepenbanken in de regio. Een onderwerp dat sterk samenhangt met het prestige van de hertog en de lokale heren op een bepaald moment.

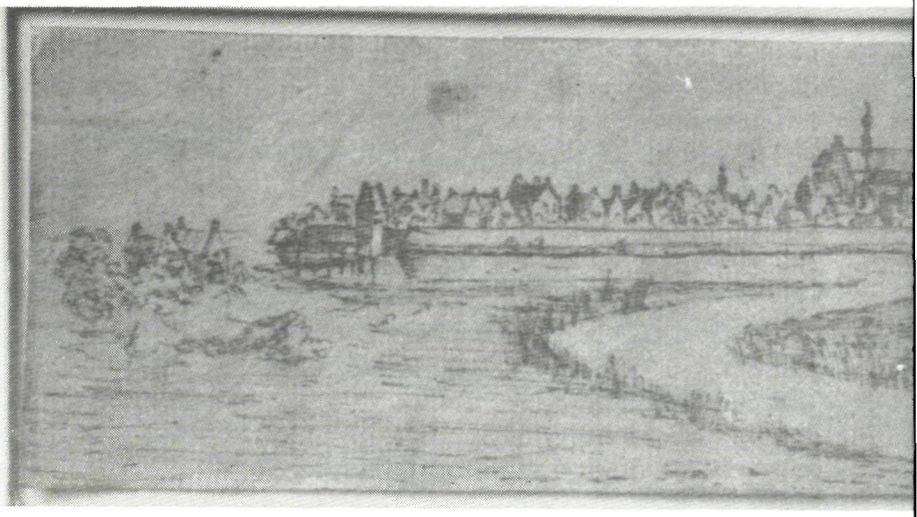

In 1222 is sprake van een betalingsregeling betreffende een allodium dat Willem van Horne aan de hertog verkocht. Twan Huijbers wijst op de interessante mogelijkheid dat dit een geheel ander goed was, gelegen aan de oostzijde van de Aa. Dit is in het begin van de dertiende eeuw, vóór de opkomst van de grondheerlijkheden als territoria, inderdaad heel goed mogelijk.
Willem van Horne was in 1222 ook voogd voor Echternach over haar goederen te Peelland in Bakel, Deurne, Vlierden en Gemert. Dit allodium omvatte vermoedelijk ook de Helmondse akkergebieden Hoogeind en Binderen. Volgens Twan Huijbers behoorden ook goederen te Brouwhuis en Vlierden tot dit allodium.
Of Willem van Horne regelrecht abdij-goed geüsurpeerd heeft of een allodium stichtte door het ontginnen van woeste gronden, zijn vragen die ik onbeantwoord moet laten. Daarbij blijft eveneens onduidelijk of de abdij van Echternach daadwerkelijk macht kon uitoefenen over de woeste grond of dat Willem van Horne steun genoot van grotere heren.

▸ *Gezicht op de stad Helmond. Naast twee stadspoorten, watermolen en St. Lambertuskerk is het kasteel te zien met vier puntdaken op de torens. Pentekening; origineel in collectie Gemeentemuseum Helmond.*

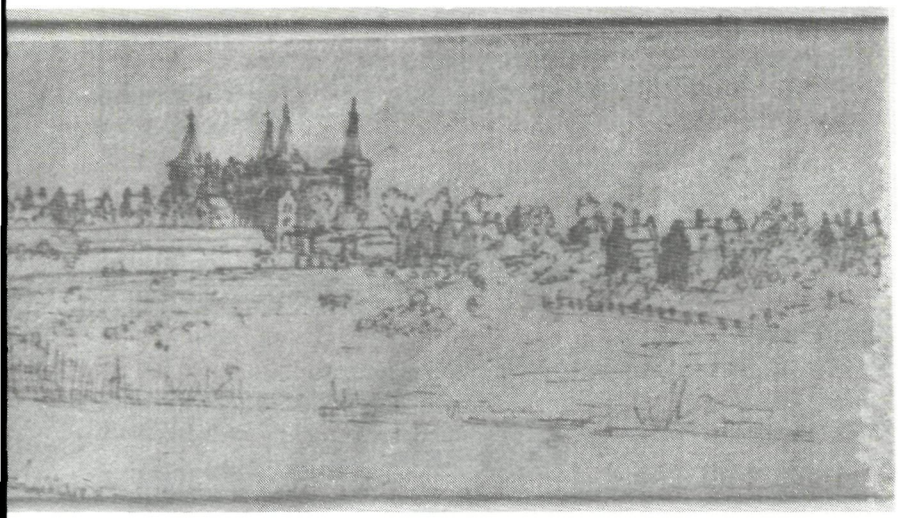

De parochie Helmond

Twan Huijbers maakt aannemelijk dat de parochies Beek, Rixtel, Helmond en Aarle eertijds één primaire parochie, Aarle, gevormd hebben. Rixtel en Helmond werden eerst samen afgesplitst, waarbij de bronnen niet duidelijk maken waar de parochiekerk stond, in Rixtel of in Helmond.[53] Later werden het twee zelfstandige parochies.

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de allervroegste parochie-indeling in Peelland. De oudste vermelding van een kerk vinden we te Bakel. Een zekere Herelaef had op zijn goederen aldaar een kerkje gebouwd ter ere van de heiligen Petrus, Paulus en Lambertus en deze kerk van inkomsten voorzien. Op 12 december 721 gaf hij het kerkje aan Willibrord, met daarbij een horige te Vlierden en een te Deurne met hun land, vee, roerend en onroerend goed. Willibrord schonk deze goederen weer aan de abdij van Echternach.[54] De abdij had in latere tijd onder andere bezittingen in Deurne, Vlierden, Bakel en Gemert.

Voornamelijk op grond van patroonheiligen van de kerken veronderstelt T. Huijbers een oer-parochie Woensel van de abdij St. Truiden die ook Son, Breugel, Strijp, Stratum, Eindhoven, Gerwen, Nuenen en Stiphout omvatte.[55] In het noorden vinden we een vermelding uit 946 van de 'kerk van de zalige Oede' te Sint Oedenrode.[56] Daarbij is opmerkelijk dat de St. Maartenskerk te Eerschot vanouds de parochiekerk van Sint Oedenrode was en dus mogelijk nog ouder was.
Of we hiermee de oudste parochiekernen te pakken hebben, blijft voorlopig speculatief. Op grond van de voorlopige gegevens en gelet op de loopafstand tot de kerken, kunnen we wel concluderen dat de primaire parochie Aarle een afsplitsing was van de oerparochie Bakel.

Het gebied van het tegenwoordige Helmond kan dus in eerste instantie tot de oerparochie Bakel gehoord hebben. Op een gegeven moment werd de primaire parochie Aarle daarvan afgesplitst. Vanuit Helmond was het ongeveer anderhalf keer zo ver naar de Bakelse kerk als naar de kerk van Aarle. Dat was zeker een argument om de inwoners van Helmond in te delen bij de nieuwe parochie Aarle. Mogelijk waren daarvan uitgezonderd de horigen en pachters van het (veronderstelde) allodium van de Van Hornes of hun voorgangers aan de oostkant van de Aa. Hun positie als voogden over Echternachs bezit te Bakel en omstreken kan een reden zijn geweest om deze mensen (en hun tienden) bij de parochie Bakel in te

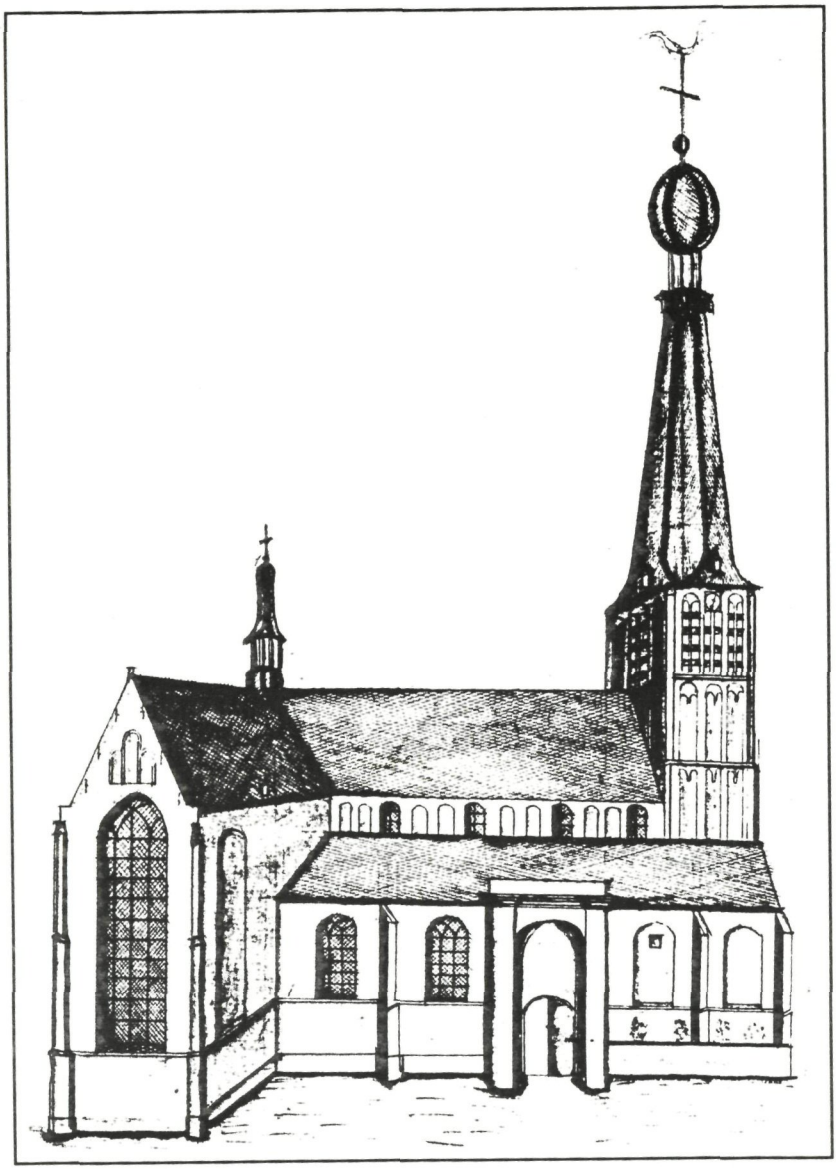

► *De Helmondse parochiekerk, die in 1450 gebouwd werd. Tekening van Hendrik Verhees uit 1802.*

delen. Het kan niet toevallig zijn dat de oudste kerk in Helmond aan de westzijde van de Aa stond.

De Aa werd daarmee de grens tussen de parochies Bakel en Aarle. Frans Theuws toonde aan dat beekdalen in de Kempen vaak de grenzen tussen de oudste parochies vormden. Twan Huijbers gebruikte dit vervolgens als leidmotief bij zijn reconstructie van oude parochiegrenzen rond Aarle en Lieshout. Ik veronderstel dat beekdalen nooit 'automatisch' parochiegrenzen werden. Omdat (heren)goederen vaak bijeen lagen aan dezelfde kant van een beek werd een beek volgens mij alleen een parochiegrens als een omweg over de meest nabije brug of voort de gang naar een kerk erg lang maakte.

In Veghel was de hoeve Zijtaart vermoedelijk een elfde-eeuwse ontginningshoeve, gesticht op initiatief van de lokale elite en nabij een brug gelegen aan de andere kant van de Aa, dan de Veghelse kerk. Hoewel aan de overkant van het beekdal gelegen, hoorde Zijtaart toch tot de parochie Veghel.

Nadat het allodium van Willem van Horne in 1222 aan de hertog verkocht werd, veranderde de situatie rond Helmond. Vanaf die tijd lag een gang naar de parochiekerk van Helmond meer voor de hand. In latere tijd ligt de parochiegrens van Helmond dan ook verder naar het oosten, in het heidegebied ten noorden van Brouwhuis.[57]
Heeft dit gebied na de afsplitsing van de parochie Aarle echt eerst nog bij de parochie Bakel gehoord? In dat geval zal Echternach rechten op de tienden in dat gebied (of de tienden van de parochianen die daar woonden) niet zomaar opgegeven hebben. Mogelijk werpt de bestudering van de tiendklampen en hun eigenaren[58] in dit gebied nog nieuw licht op de zaak.

Noten:

1. Aarts, B., 1992: Texandrië, van omstreden gouwbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens, in: H. van Doremalen & R. Peeters (red.) *Geworteld in Taxandria, Historische aspecten van de relatie Tilburg - Turnhout*, pag. 23.

2. Frenken, A.M., 1956: *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot,* pag. 157, noot 1 en pag. 160, noot 24.

3. Waarbij men in het oog moet houden dat een aantal grond-cijnshoven pas in de veertiende eeuw ontstaan zijn.

4. Bont, Chr. de, 1993: *'...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...', Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant.* Historische landschapskaart. Onder tegenwoordige bewoningsgebieden kunnen moderpodzolen liggen, die niet op de kaart aangegeven zijn.

5. Dat had de latere ruzies over Eerde tussen deze drie plaatsen kunnen voorkomen.

6. Deze akte handelt over een landgoed gelegen tussen de Lek en Linge.

7. Muller, S.Fz., en A.C. Bouman, 1920: *Oorkondeboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I,* nr. 280.

8. Kappelhof, A.C.M., 1978: Het Brabantse zanddorp, in: *Brabants Heem 30,* pp. 125-133.

9. De meeste leengoederen lagen in of nabij Sint Oedenrode. Dat wijst er op dat de feodale leenmannen van de graaf dicht bij het machtscentrum Sint Oedenrode woonden. Dat vergrootte wellicht de kans op invloed en aantrekkelijke functies, zoals in de laatbank of het kapittel.

10. Kappelhof, A.C.M., 1981: Institutionele structuren in het noordoosten van Brabant, de Meierij van Den Bosch, in: *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het*

Ancien Régime. (Kultuurhistorische verkenningen in de Kempen, deel VII, uitgave Stichting Brabants Heem) pp. 29-30.

11. Ham, W. van, en J. Vriens, 1980: *Historische kaart van Noord-Brabant 1795,* p. 13. Meerdere dorpen onder één schepenbank vinden we onder andere in:
- Heeze en Leende
- Hoge en Lage Mierde en Hulsel
- Hilvarenbeek, Diessen, Riel, en Westelbeers
- Bergeijk, Riethoven, Borkel en Schaft
- Zeelst, Veldhoven en Blaarthem

In het graafschap Rode was dat het geval met de hoofdbank van Aarle, waar (sinds 1392?) ook het cijnsdorp Stiphout onder ressorteerde.

12. Smulders, F.W., 1955: Dorp, parochie, gemeynt, gericht, in: *Brabants Heem 7,* pag. 2.

13. Daarbij doet zich in St. Oedenrode wel de opmerkelijke situatie voor dat daar de zes hertgangen ieder een eigen financiële administratie hadden.

14. Waar toen overigens ook het cijnsdorp Stiphout onder viel.

15. Huijbers, T., 1993: *Een en al Gras, De archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap (Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout),* pag. 34.

16. Zie M. van Asseldonk, 1994, Licht op Peellands verleden..., in: *Helmonds Heem 1994, nr. 1/2,* pp. 67-70.

17. Smulders 1955, pp. 1-7.

18. Someren, waar ook het Roois recht niet van toepassing was, kreeg zijn schepenbank in 1301. Zie E.J.Th.A.M. van Emstede, *Inventaris van het oud archief der gemeente Someren 1301-1811,* pag. 2.

19. Smulders 1955, pag. 7.

20. Theuws, F.C., 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.) *Het Kempenproject 3, De middeleeuwen centraal* pp. 105-107.

21. Theuws, F.C., 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.) *Het Kempenproject 3, De middeleeuwen centraal*, pp. 105-107.

22. Theuws, F., 1981: De oerparochie in de kempen en haar belang voor het nederzettingsonderzoek I, de latere Middeleeuwen, in: *Brabants Heem* 33, pp. 184-204.

23. Zie bijvoorbeeld J. Melssen, 1989: Het wapen van Eersel, een historische verkenning, in: A. Dams e.a. (red.) *Eersel, Duizel, Steensel, drie Zaligheden*, pp. 49-74.

24. Van Asseldonk 1994, pp. 63-64.

25. Spierings, M., 1976: Oud Herlaer, het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid; I, het sterke huis van Oud Herlaer, in: *Brabants Heem 28*, pp. 85-101 en Spierings 1982, pp. 43-47.

26. Kappelhof, A.C.M., 1976: Het Vughtse schependomszegel, in: *Brabants Heem 28*, pag. 29.

27. Ook op bestuurlijk niveau voltrokken zich veranderingen. Hertog Jan I (1268-1294) voerde het ambtenaren-systeem in, waardoor hij kon regeren zonder de feodale hiërarchie in acht te nemen. Het systeem van leenmannen had steeds het gevaar in zich van machtsontbinding. Door het benoemen van loyale ambtenaren trok Jan I meer macht naar zich toe, maar hij werd hierin weer geremd door de opkomende macht van de steden, wat leidde tot de vorming van de Brabantse standenstaat.

28. Er is een akte uit circa 1201 waarin de hertog van Brabant, de graaf van Gelre en de bisschop van Utrecht een geschil regelen betreffende de St-Michiel-*mannen* en de St.-Lambertus-*mannen*, volgens velen te Sint Michielsgestel en Vught. (Camps, H.P.H., 1979: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I de meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, nr. 92) Ook hier is sprake van personen en niet van territoria.

29. Theuws heeft aangetoond dat op 'nationaal' niveau, bij de gouw Texandrië de verschuiving van sociale netwerken naar territoria al eerder, vermoedelijk in circa de tiende eeuw plaats vond. (Theuws, F.C.W.J., 1988: *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen*, pp. 97-159.

30. Knoop, A., en G. Merkelbach, Het domein Lieshout (zevende eeuw - ± 1300), in: *Lieshout door de eeuwen heen 3*, pp. 51-54.

31. Heesters, W., 1976: Een zaalhuis te Olland, in: *Brabants Heem 28*, pp. 66-68.

32. Zie de situatie te Borkel (parochie Bergeijk) en Schaft (parochie Waalre).

33. Heeren, J., 1939: De cijnsboeken van Peelland, in: *Taxandria 46*, pag. 61.

34. Huijbers 1993, pag. 41.

35. Camps 1979, nr. 269.

36. Camps 1979, nr. 395.

37. Theuws 1989, pp. 99-143, ziet in de oer- of primaire parochie Bergeijk, dat naast Bergeijk ook de later afgesplitste parochies Weebosch, Luyksgestel, Borkel, Westerhoven en Riethoven omvatte, een indicatie voor het grondgebied van de *villa Echa* van de bisschop van Luik omstreeks het jaar 1000. Dommelen zou pas later vanuit een kerkelijk-organisatorische noodzaak aan de parochie Bergeijk toegevoegd zijn. Het ligt hier mijns inziens meer voor de hand om te veronderstellen dat de *villa Echa* zich omstreeks het jaar 1000 alleen maar uitstrekte over Riethoven, Westerhoven en een deel van Bergeijk, namelijk die gebieden waar de abdij van St. Jacob de helft van de tienden inde, en later ook cijns- en leengoed bezat. Alleen uit woeste gronden te Bergeijk die nominaal tot het domeingoed van de abdij St. Jacob gerekend werden, zal de abdij novale tienden uit nieuwe ontginningen geïnd hebben. Daarnaast inde de abdij van St. Jacob de helft van die tienden te Luyksgestel, dat tot het graafschap Loon behoorde. Theuws veronderstelt dat de graven van Loon, die voogd waren over de abdij St. Jacob, te Luyksgestel bezit van de abdij geüsurpeerd hebben, en dat ook Luyksgestel eertijds bezit was van de *villa Echa*. Dit blijft onzeker.

38. Theuws 1989, pag. 171.

39. Knoop, A., en G. Merkelbach, 1983: Van heide tot kerkdorp; de voorgeschiedenis van Mariahout, in: *Lieshout door de eeuwen heen, deel 1*.

40. Camps 1979, nrs. 684 en 685.

41. Bijsterveld, A.-J., 1989: De hof van Lierop, de oudste bezittingen van de abdij van Floreffe en de priorij van Postel in Lierop en Asten, 1155-1306, in: Toine Maas (red.) *Lierop 'n beeld van een dorp,*, pp. 17-26.

42. Het betrof hier niet de verdeling van de opbrengst maar van de tiendklampen. Ten tijde van deze verdeling was dus sprake van tienden als territoria. Het precieze tijdstip van deze verdeling is onbekend. De oudste vermelding van de 'Heimse tienden' dateert uit 1419. Eigenaar was toen Arnt Heijm. Volgens een akte uit ongeveer 1421 (Bosch Protocol 1192, fol. 57) waren de Heimse tienden belast met jaarlijks 2 mud rogge, 2 mud gerst en 2 mud haver aan de persoon van Veghel, volgens een overeenkomst tussen de persoon van Veghel en Arnt Heyme de oude. Dit plaatst de verdeling vermoedelijk omstreeks 1300. Arnt Heijm was in 1300 gegoed in Veghel aan het Havelt (waar het oudste kerkbezit lag). (Camps 1979, nr. 598 en M. van Asseldonk, 1991: De tienden van Veghel, in: *Van Vehchele tot Veghel.*

43. Westerhoven wordt in 1444 een zelfstandige parochie als de bisschop van Luik Westerhoven losmaakt van de moederkerk te Bergeijk. Borkel viel onder Westerhoven. Bij de afsplitsing is Dommelen er aan toegevoegd. Borkel bleef tot ± 1690 onder Westerhoven behoren. Ze vormde hierna met Schaft een parochie.

44. De verponding was oorspronkelijk een schatting voor de aanslag in bede of de bijdrage voor de quote van de vorst, gebaseerd op het bezit van onroerend goed. Later ontwikkelde de verponding zich tot een grondbelasting.

45. Meuwese, A.P.M., 1981: *Veghel in de loop der tijden*, pp. 117-121.

46. Smulders 1955, pp. 2-7, geeft een aantal voorbeelden.

47. Daarbij omvatte de Bodem van Elde delen van de parochies Gemonde, Berlicum, Schijndel, Sint Oedenrode en Boxtel. De parochie Gemonde viel onder de gerichten van St. Michielsgestel, Schijndel, Boxtel en St. Oedenrode. De parochie Boxtel omvatte vóór de zeventiende eeuw het gericht van Boxtel en het gericht van Liempde. Zie Smulders 1955, pp. 1-7.

48. Huijbers 1993, pag. 52.

49. Camps 1979, nr. 117. Niet heel Sterksel behoorde tot dit dominium, alleen bepaalde goederen aldaar.

50. Boven, M.W. van, m.m.v. M.P.J. van den Brand, 1984: Een onbekende oorkonde van 1222 betreffende Helmond, in: *Brabants Heem 36*, pp. 9 en 13, noot 39.

51. Vermoedelijk is er sprake van aanspraken van de hertog, als hij verklaart dat het Sterksel lag in het *dominium* Helmond, dat hij onlangs verwierf. Dit gepretendeerd territoriaal gezag is tekenend voor de veranderingen in de dertiende eeuw.

52. Kappelhof 1981, pag. 29.

53. Huijbers lijkt een voorkeur te hebben voor Rixtel, maar laat de zaak onbeslist.

54. Camps 1979, nrs. 8 en 9.

55. Theuws 1989, pag. 104; Huijbers 1993, afb. 9.

56. Heesters, W., 1983: De Oda van Sint-Oedenrode, vrome legende of boerenbedrog, in: *Brabants Heem 35*, pag. 77.

57. Huijbers 1993, pag. 38.

58. In 1300, mogelijk al in 1290 is Floreffe in het bezit van de hele kerk van zowel Rixtel als Helmond, nadat in 1276 en 1279 deze kerken nog betwist werden door Floreffe en de hertog. Huijbers veronderstelt dat toen ook alle tienden aan Floreffe kwamen.

GROETEN UIT HELMOND

Door Jeroen van der Heijden

Tijdens de zomermaanden sturen veel vakantiegangers kaarten naar familie en bekenden. Het thuisfront dient immers te weten dat men goed is aangekomen op het tijdelijke adres. Of moet jaloers gemaakt worden met opmerkingen als '35^0 C.' Maar het meest wordt de ansichtkaart gebruikt om simpel de groeten over te brengen.

Als variatie op deze vakantiegroeten heeft de redactie een selectie gemaakt van Helmondse 'stadsgezichten' in de collectie van de gemeentelijke archiefdienst uit de periode 1913-1986.

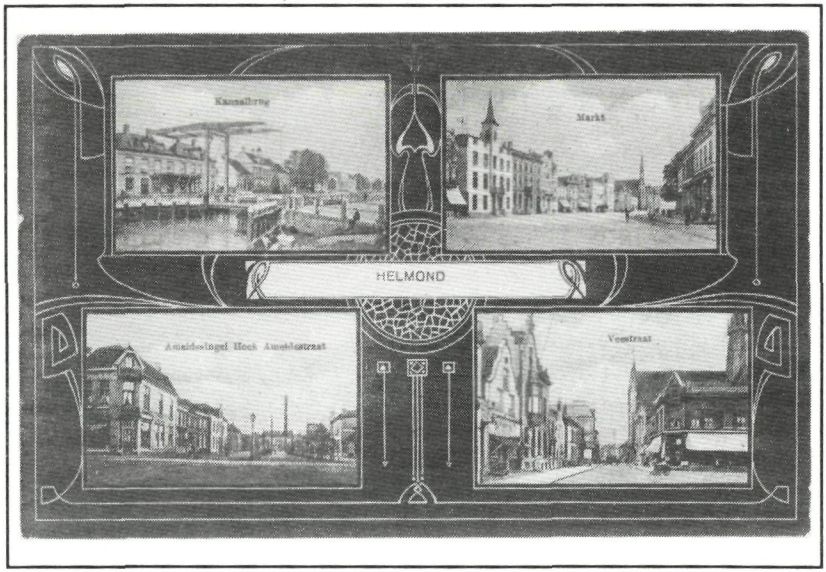

► *Jugendstil-kaart uit circa 1913. Uitgever: Jozef Leloup en Zoon.*

▸ *J.H. Smits gaf in 1918 deze kaart uit.*

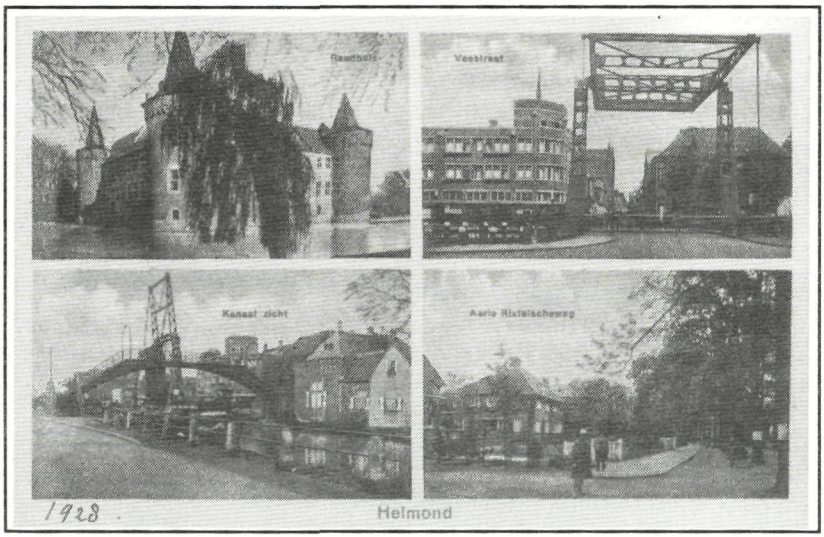

▸ *Jos Strijbosch uit Blerick gaf rond 1930 een serie mooie kaarten uit.*

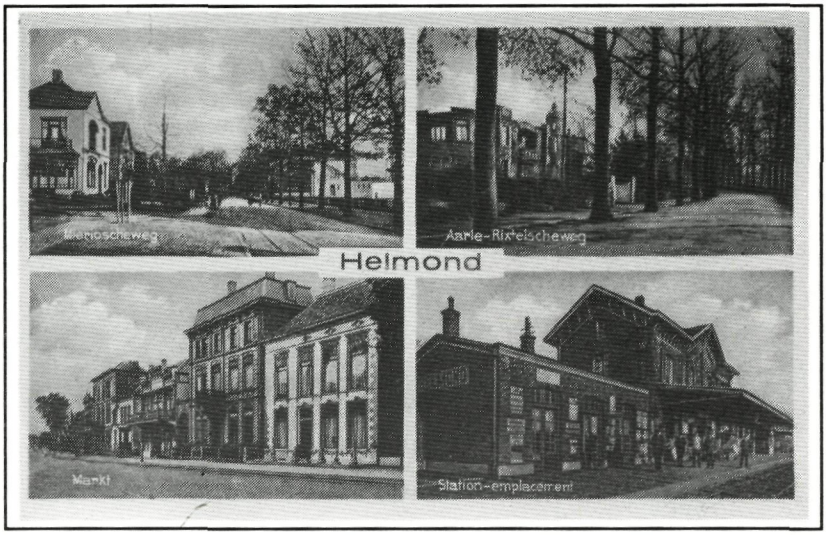

► *J. Strijbosch was creatief in het bedenken van zijn onderwerpen.*

► *De St. Jozefparochie was in 1930 nog gloednieuw. (uitgever J. Strijbosch)*

► *Zo zag J. Strijbosch Helmond zo'n vijfenzestig jaar geleden.*

► *In 1937 werd deze kaart verstuurd naar Venlo. Achter de molen is het Clarissenklooster in de Molenstraat te zien. (uitg. Foka)*

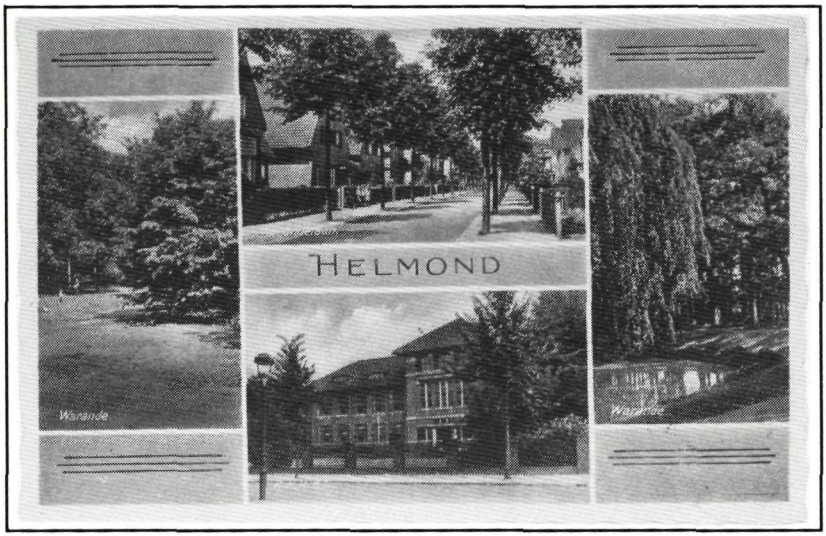

► *Het Carolus Borromeus College en Warandelaan in 1940. (Foka)*

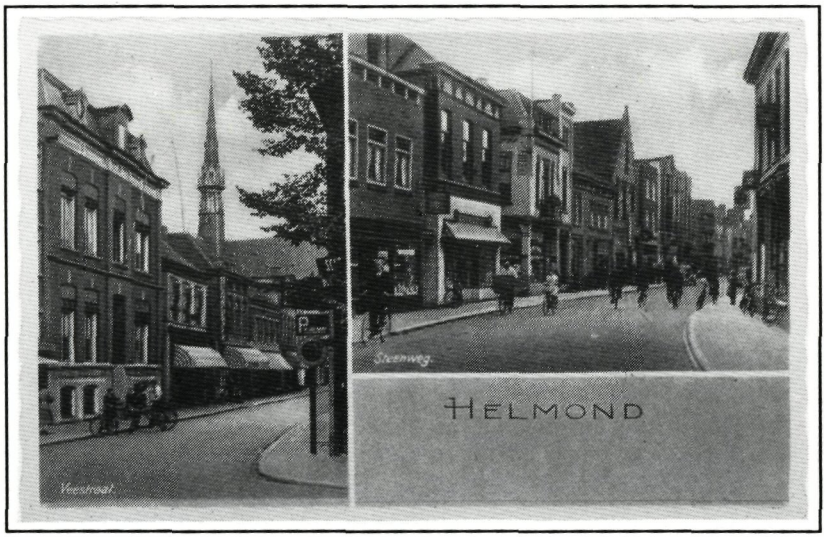

► *Uit dezelfde tijd de Steenweg en een stukje van de oude H. Hartkerk in de Veestraat (uitg. Foka)*

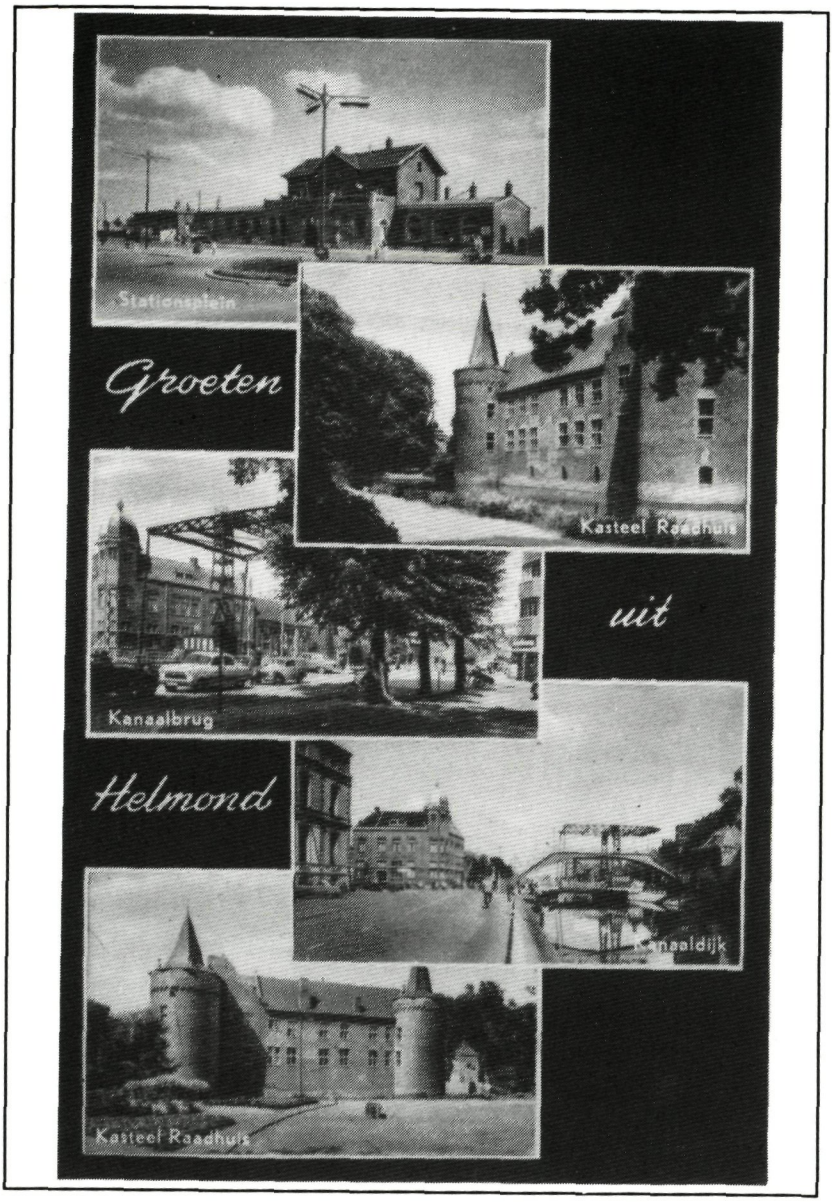

► *De standaard-bezienswaardigheden van Helmond uitgegeven door Muva in 1956.*

► *Een uitgave van V & D uit 1960 met maar liefst 8 foto's.*

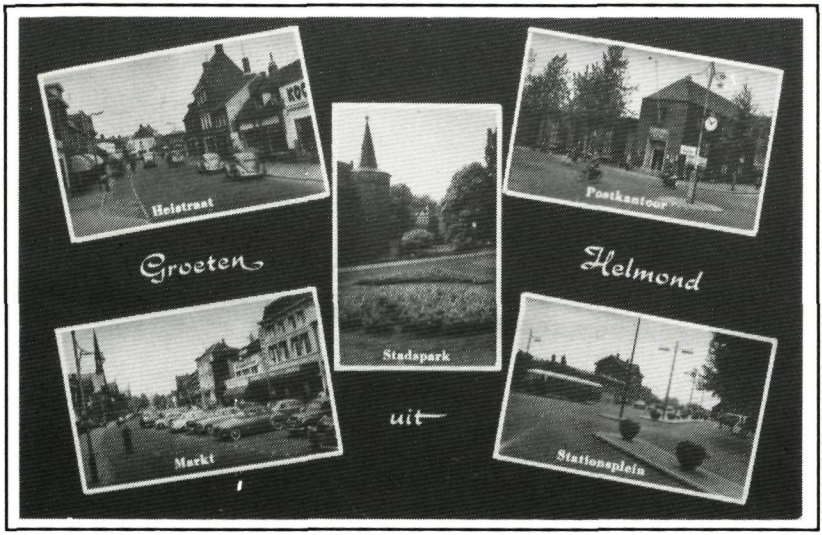

▸ *De A'damse J. Sleding zag rond 1956 ook wel wat in Helmond.*

▸ *Rond 1960 gaven drogist Van Nierop en fa. de Reijdt-Simons deze kaart uit. Fotograaf was Jo Pe.*

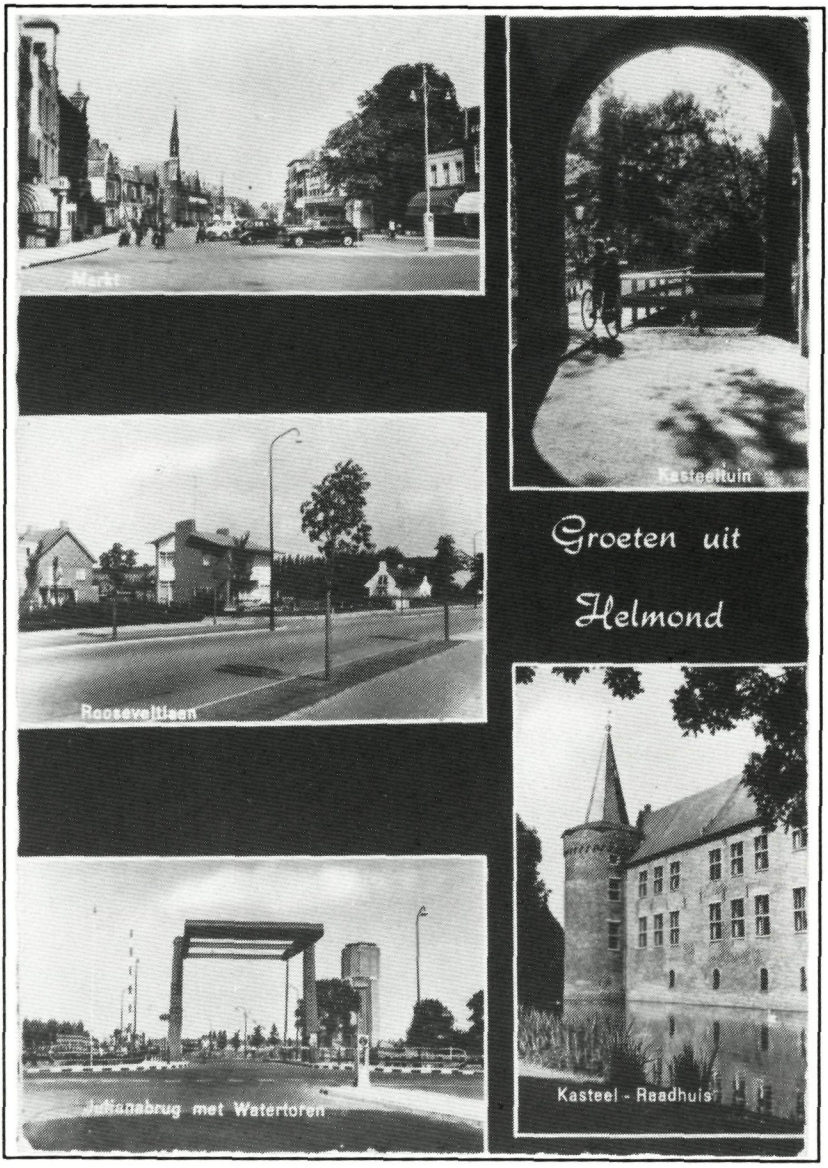

► *In 1960 was de kasteelpoort nog goed voor een rustiek plaatje. (uitgever: Vroom & Dreesmann Helmond)*

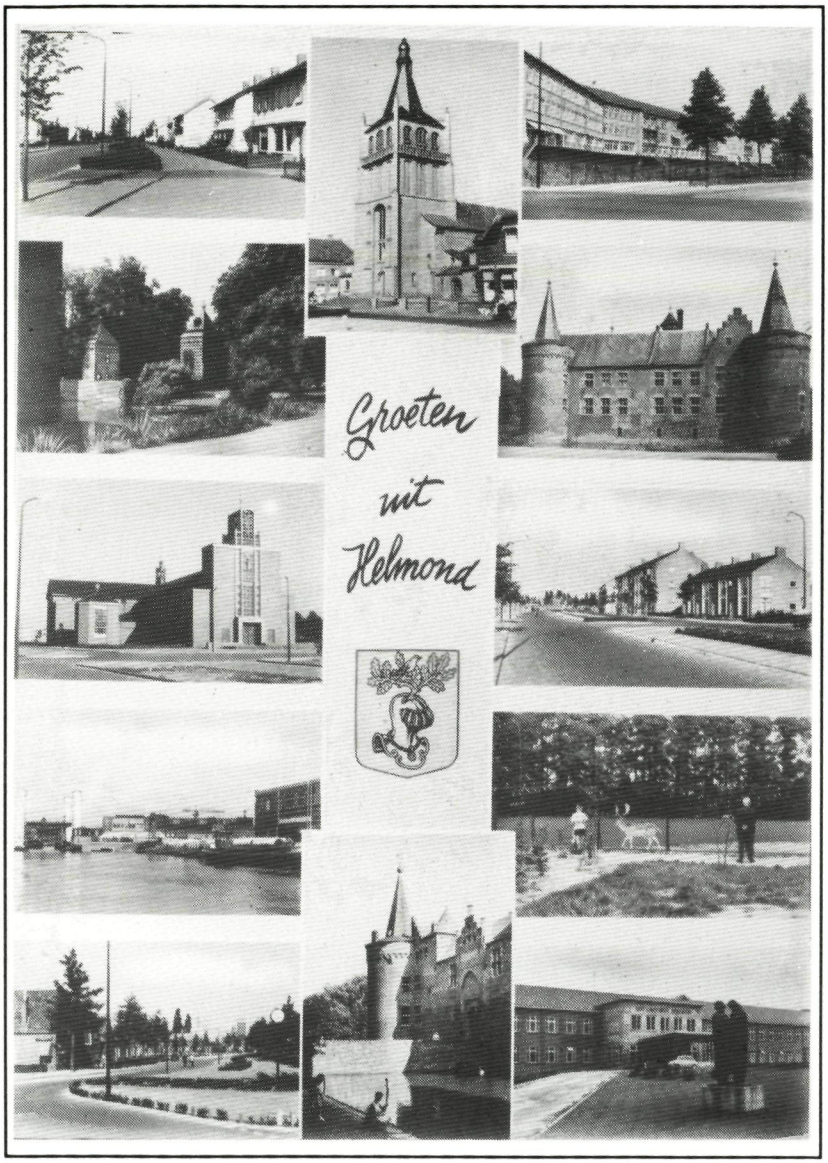

► *De foto's van deze ansichtkaart zijn door Jos Pe gemaakt. De kaart was halverwege de jaren zestig bij De Reijdt-Simons te koop.*

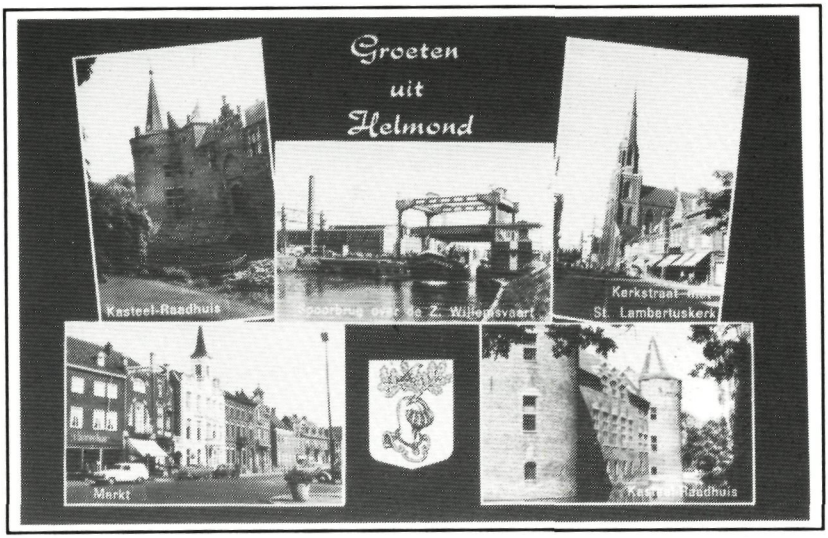

► *Groeten uit 1964. fotograaf: Jos Pe uit Arnhem.*

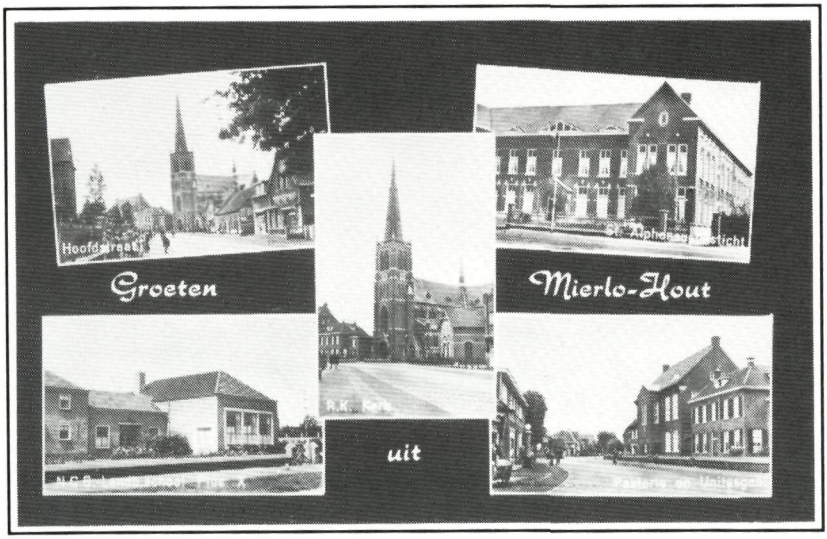

► *Jos Pe leverde ook de foto's voor deze kaart. Uitgever ervan was P. Geerts-van Mierlo uit de Hoofdstraat.*

► *M. van Uden bracht deze fotocollage uit. (fotograaf: Jos Pe)*

► *Ansichtkaarten gaan met hun tijd mee. In 1970 mocht de Kasteeltraverse contrasteren met de voetbrug. (uitg. Spanjersberg)*

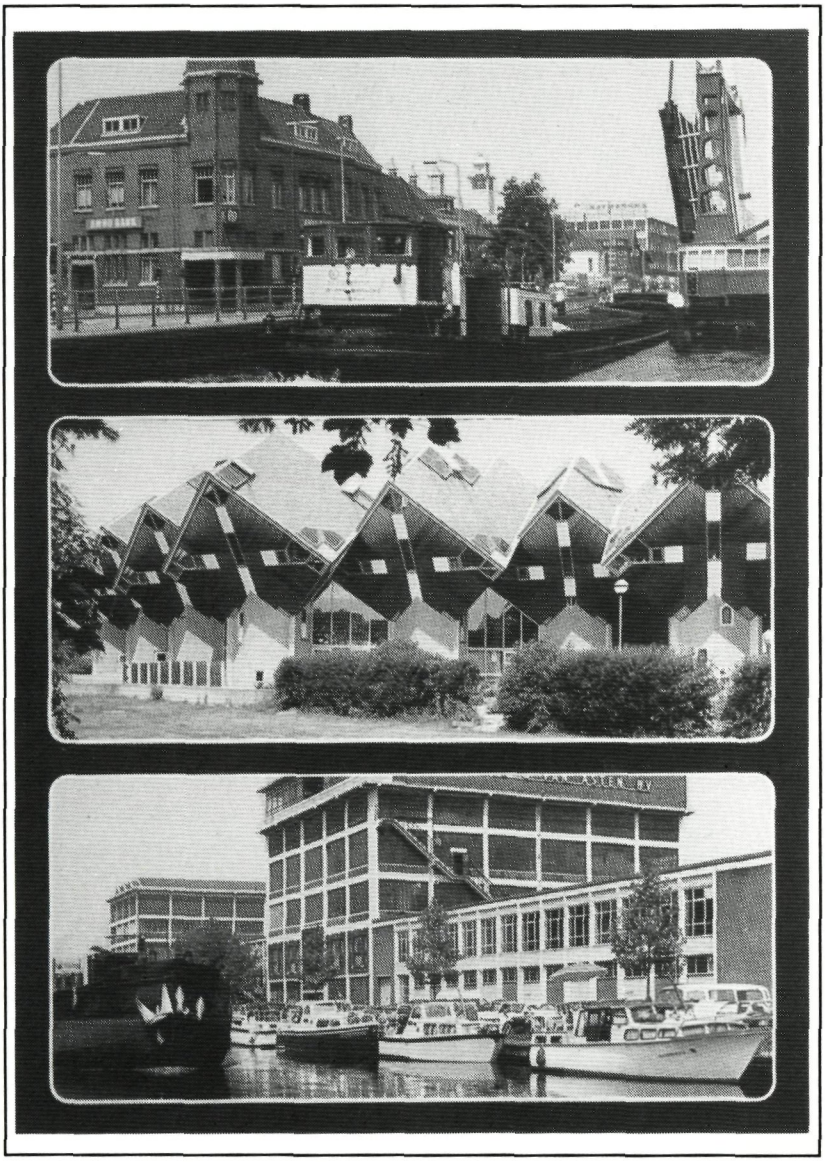

► *Deze kaart uit 1986 is inmiddels ouderwets. Didas en pleziervaart zijn uit Helmonds centrum verdwenen. (uitg. VVV-Helmond)*

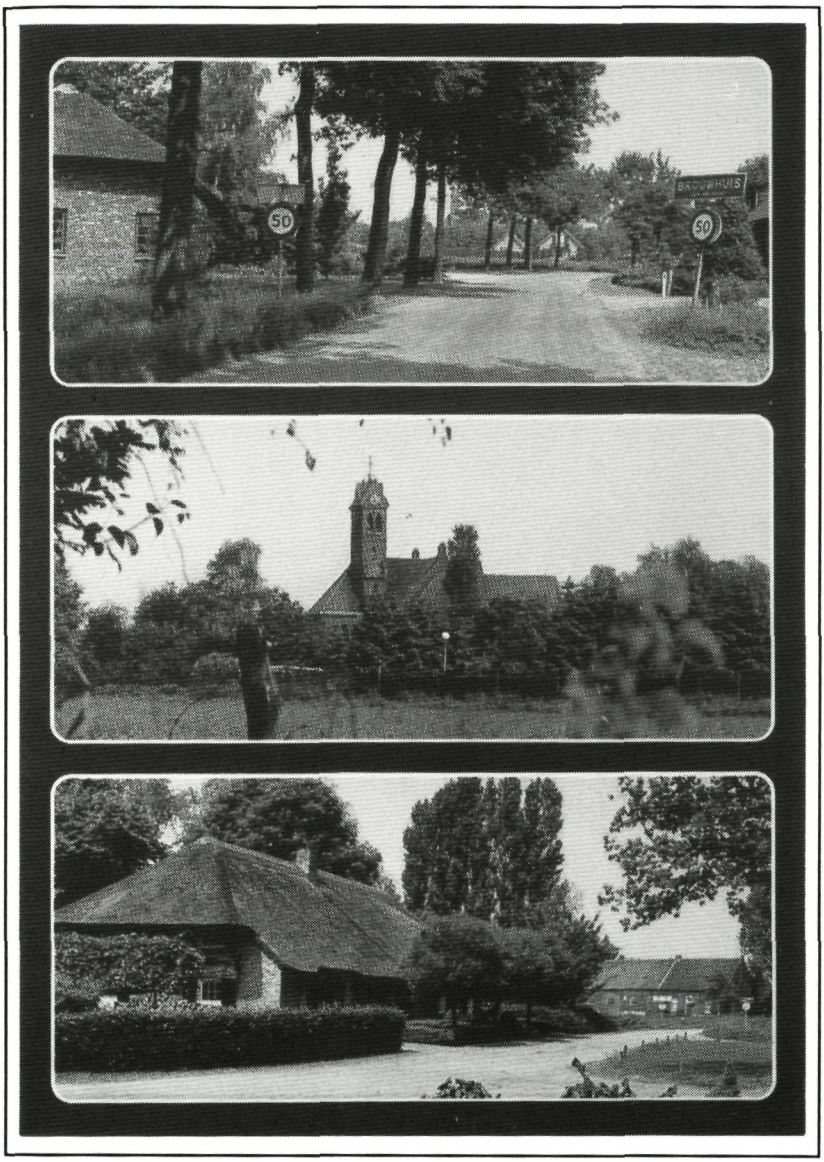

► *Tot slot Brouwhuis van vóór de groeistadperiode. (uitg. VVV-Helmond)*

DE ARCHEOLOGIE VAN DE VILLA

Tracering en ruimtelijke omschrijving van tiende en elfde-eeuwse domaniale landgoederen in het stroomgebied van de Aa

Deel I: landschap, bewoning en nederzettingsnamen

Door Twan Huijbers

In dit artikel wil ik proberen tiende en elfde-eeuwse domaniale landgoederen te traceren in het gebied Lieshout, Beek, Aarle, Rixtel en Helmond en hun omvang te bepalen. In de geschreven bronnen staan dergelijke landgoederen bekend als 'villae'. Hier wordt uitgegaan van Theuws definitie van villa: 'grote concentratie grondbezit die gekarakteriseerd wordt door een exploitatie-relatie tussen de bewoners van de grond en de eigenaar'.[1]

Het Luikse St. Lambertuskapittel

Het vermoeden dat in deze regio domaniale landgoederen of delen daarvan voorkwamen ontleen ik aan geschreven bronnen uit de regio in combinatie met onderzoeksresultaten elders in Noord-Brabant.
Een eerste aanwijzing is de aanwezigheid van goederen en rechten van de kerk en het kapittel van St. Servaas uit Maastricht in Lieshout en het patrocinium[2] van de laat-middeleeuwse parochiekerk van Helmond, de Heilige Lambertus.[3]
Geschreven bronnen vermelden in elk geval in de tiende eeuw het bestaan van het kapittel van St. Servaas.[4] Het lijkt dat het St. Servaaskapittel ná het jaar duizend in het hedendaagse Noord-Brabant - eertijds grotendeels onderdeel van het gebied Texandrië - uitgestrekte goederen bezat.[5]

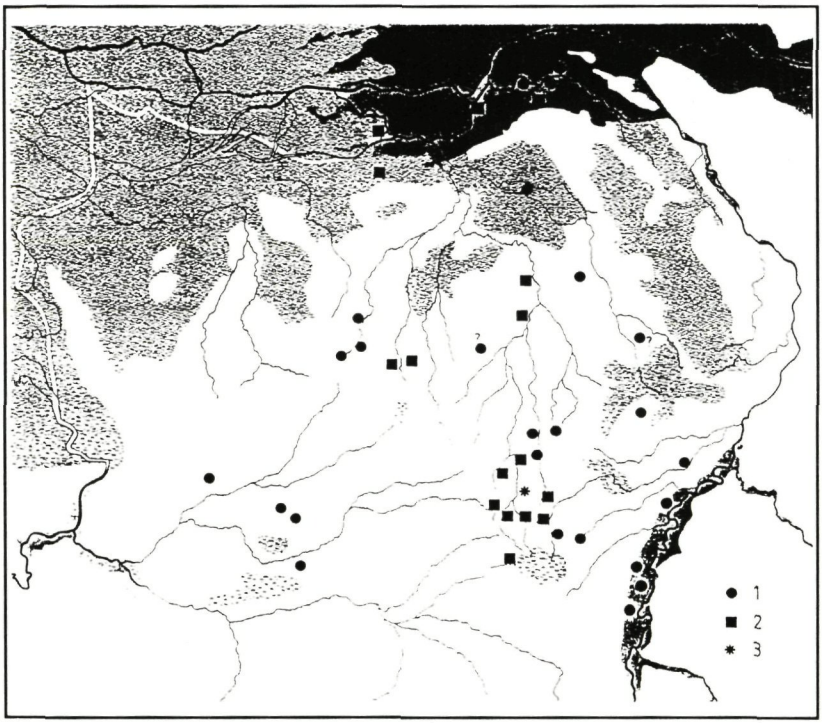

▸ *Afbeelding I. Bezit van het St. Servaaskapittel na het jaar 1000 in het gebied tussen de Maas, de Demer en de Schelde (zwarte bolletjes). Naar Theuws en Bijsterveld 1991.*

De omstandigheid dat de Helmondse parochiekerk naar Lambertus genoemd is kan gezien worden als een aanwijzing dat deze kerk gelieerd was aan het Luikse St. Lambertuskapittel.[6]
Het bezit van de Luikse kapittels is waarschijnlijk afkomstig van de bisschop van Luik. De bisschop van Luik bezat aan het einde van de tiende eeuw hier in de buurt domaniale landgoederen te Bergeyk en waarschijnlijk te Leende.[7]
De bisschop had zijn bezit vermoedelijk verworven uit het koningsgoed van de Duitse koning.[8] Ook het bezit van de kerk en

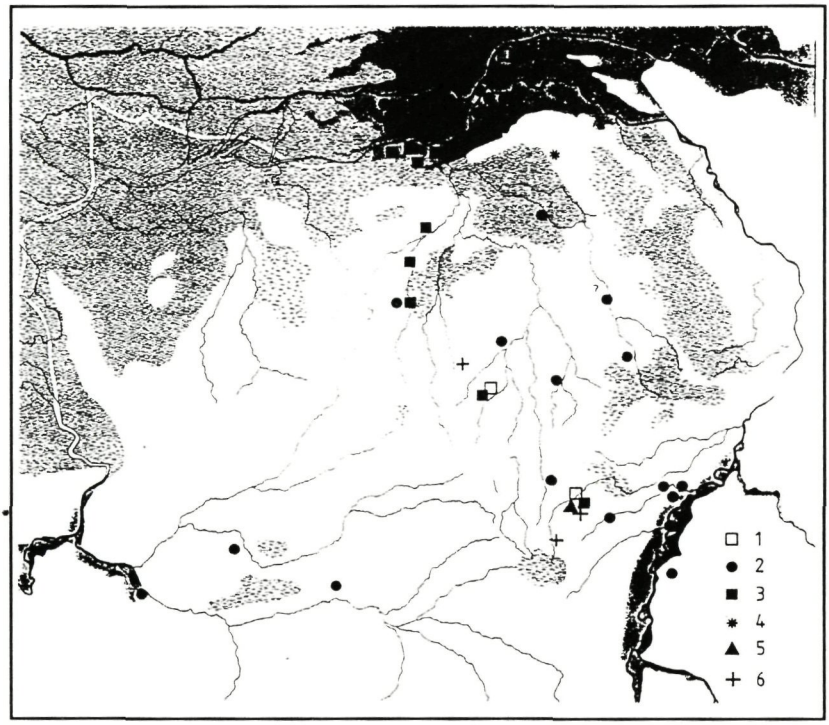

Afbeelding 2. Bezit van het St. Lambertuskapittel na het jaar 1000 in het gebied tussen de Maas, de Demer en de Schelde (zwarte bolletjes). Naar Theuws en Bijsterveld 1991.

het kapittel van St. Servaas in Texandrië kan van oorsprong koningsgoed zijn geweest.[9]

Opvallend is dat ná het jaar duizend beide kapittels vanaf de grote rivieren door het stroomgebied van de Aa naar het zuiden langs de Maas om en om aanwezig zijn in de vorm van bezit, rechten dan wel patrocinia.
Hierbij ga ik er - evenals Theuws en Bijsterveld[10] - van uit dat de patrocinia naar deze twee instellingen verwijzen.

Lokale en regionale elite

Geschreven bronnen geven als tweede aanwijzing de aanwezigheid in de twaalfde en dertiende eeuw van een lokale en regionale elite in het studiegebied. Regionale heren zijn ondermeer de graven van Megen en de heren van Horne.[11] Het fenomeen lokale elite zien we in Lieshout, Rixtel en Helmond.[12]
Deze heren wisten zich vaak als elite te ontwikkelen op en aan de rand van kerkelijk grootgrondbezit (domeinen). Zij waren vaak zaakwaarnemer of voogd van de plaatselijke kerkelijke instelling.[13]
We zien deze ontwikkeling door heel Texandrië. Op grond van die ontwikkeling kunnen we in een verder verleden domeinen vermoeden, ook in de Helmondse regio.[14]

De grenzen van het onderzoeksgebied

Tussen twee mogelijke domaniale gebieden lag in de tiende/elfde eeuw het gebied Lieshout, Beek, Aarle, Rixtel en Helmond. In dit deel van het stroomgebied van de Aa zijn Luikse en Maastrichtse landgoederen of delen daarvan te vermoeden.
Ten oosten van het studiegebied heeft vanaf de vroege middeleeuwen vermoedelijk een villa van de abdij Echternach gelegen, die Bakel, Deurne, Vlierden en waarschijnlijk ook Gemert omvatte.[15]

In het gebied ten westen van de regio lag vermoedelijk een villa van de abdij van St. Truiden. In mijn visie omvatte die in elk geval de plaatsen Gerwen, Nuenen, Stiphout, Strijp, Woensel en Son. De laatste twee plaatsen reken ik daartoe op grond van duidelijk aanwijsbare banden met St. Truiden; de eerste vier plaatsen uitsluitend op grond van hun patrocinia.[16]
De herkomst van het goed van St. Truiden in deze zes plaatsen is niet precies bekend. Een aanwijzing is de patroonheilige van de kerk van Son, St. Petrus Banden. Dit patrocinium verwijst volgens Theuws en Bijsterveld mogelijk naar kerkstichtingen door Bruno,

aartsbisschop van Keulen (953-965) op bezit van zijn broer, de duitse koning Otto I.[17]

Opzet van deze studie

De hiervoor genoemde feiten geven niet meer dan een vermoeden voor het bestaan van domeinen. Om domeinen of delen daarvan te kunnen traceren en omschrijven zijn ook andere bronnen nodig. Ik benut daarvoor -naast geschreven bronnen- de studie van landschap, bewoning en nederzettingsnamen. Uit de combinatie van al deze bronnen probeer ik de middeleeuwse parochies en de bezitsverhoudingen te analyseren. Hieruit volgen conclusies over de aanwezigheid en omvang van domeingoederen.

Met nadruk dient gesteld te worden dat door deze werkwijze de resultaten een sterk hypothetisch karakter hebben. Daarom geef ik zoveel mogelijk verschillende hypothesen. Deze zullen in de toekomst getoetst dienen te worden, of kunnen als vertrekpunt dienen voor het opzetten van andere hypothesen. Vanwege dit hypothetische karakter kan deze studie niet meer zijn dan een verkenning van de materie.

1. HET LANDSCHAP VAN DE VROEGE MIDDELEEUWEN

Inleiding

Voor deze studie zijn vooral de bewoonbaarheid en 'be-akkerbaarheid' van het landschap tijdens de vroege middeleeuwen van belang. De bewoonbaarheid is gerelateerd aan de nat-droog verhoudingen in het landschap. De be-akkerbaarheid heeft te maken met het voorkomen van relatief vruchtbare gronden, de zo geheten moderpodzolbodems.[18] Het archeologisch en historisch-landschappelijk onderzoek in Noord-Brabant heeft aangetoond dat vooral deze gebieden in de vroege middeleeuwen werden benut als akkerland.[19]

Bewoonbaarheid: nat-droog verhoudingen

In het gebied waarover dit artikel handelt, valt wat betreft nat-droog verhoudingen in de natuurlijke ondergrond aan het begin van de middeleeuwen een driedeling te maken. [zie kaart A][20]. Ten eerste lagen daar hoge, relatief droge gebieden. De op kaart A weergegeven gebieden van deze categorie zijn omschreven op basis van gegevens over grondwaterstanden en bodemkundige kenmerken.[21] Het opstellen van criteria met deze variabelen was noodzakelijk omdat het klimaat in de vroege middeleeuwen (tot circa 900) natter was dan tegenwoordig.[22]
Een deel van de hoge, relatief droge gebieden was in de vroege middeleeuwen begroeid met eiken-berkenbos.[23] Vooral na het jaar duizend zien we in deze gebieden het ontstaan van 'droge' heidevelden.[24] Deze droge gebieden liggen vooral op de waterscheiding tussen de Dommel en de Aa. In het oosten van het onderzoeksgebied zien we ze ook op de waterscheidingen tussen beken die afwateren op de Aa. Bodemkundig worden de droge heidegebieden haarpodzolgebieden genoemd.
Een ander deel van de droge hoge gebieden is in de loop der eeuwen overdekt met dikke akkerpakketten, de zo geheten plaggen- of esdekken. Bodemkundig vallen deze onder de categorie hoge enkeerdgronden. De hoge enkeerdgebieden liggen in het studiegebied vrijwel uitsluitend ingeklemd tussen de beekdalen van het Aa-stroomgebied. Alleen Lieshout ligt westelijk van de Goorloop zonder een duidelijke omzoming door beekdalen. Door de omzoming met beekdalen kan gesproken worden van droogteeilanden. Het droogte-eiland met de grootste omvang binnen het studiegebied ligt in het gebied van de parochies Aarle en Rixtel.
Buiten het studiegebied, op het oostelijke deel van kaart A, liggen ook hoge droge gronden overdekt met esdekken. Zij maken deel uit van een langgerekt, noord-zuid lopend, kralensnoer van dit soort gebieden ten westen van de Peel. De Peel zelf vormt de waterscheiding tussen het stroomgebied van de Aa en de afwateringszone op de Maas.

Op de tweede plaats: gebieden met oppervlaktewater. Vennen, rivieren en beken. Vennen liggen vooral op de waterscheiding tussen de Dommel en de Aa. Het is onzeker of alle op kaart A aangegeven vennen reeds in de vroege middeleeuwen bestonden. Een aantal kunnen zijn ontstaan door afgraving van met veen gevulde laagten in de periode na 1500.[25]

Ten derde zijn er relatief natte gebieden. Hieronder worden uitgestrekte lage natte gebieden verstaan: natuurlijke depressies, beekdalen en beekoverstromingsgebieden.
Het is niet ondenkbaar dat de droge gebieden onder de huidige esdekgebieden vochtiger waren dan die welke lagen op de waterscheidingen. Ondanks deze mogelijkheid zien we de eerste bewoning in de vroege middeleeuwen op de relatief droge gebieden onder de hoge akkergebieden ontstaan. Dit heeft vooral haar oorzaak in een andere eigenschap van het natuurlijke landschap in de vroege middeleeuwen, namelijk de vruchtbaarheid.

Relatief vruchtbare gebieden

De relatief vruchtbare gebieden (=moderpodzolbodems) liggen uitsluitend onder de esdekken. De moderpodzolen hebben zich ontwikkeld in het natuurlijke sediment, het dekzand.
Op moderpodzolbodems bestaat de natuurlijke begroeiing uit eiken-beukenbos.[26] De aanwezigheid van dit bos in de vroege middeleeuwen zien we terug in stuifmeeldiagrammen.[27] Verder kunnen we bosbegroeiing afleiden uit een aantal nederzettingsnamen in het studiegebied.
In tegenstelling tot bepaalde andere bodems zoals haarpodzolen (de droge onvruchtbare heidebodems) treedt in moderpodzol geen grondig uitspoelingsproces op, waardoor humus uit de bovenlaag van het moedermateriaal (het dekzand) in de diepte verdwijnt.[28] Uitspoeling ontbreekt wanneer het moedermateriaal een bepaald leemgehalte bevat en/of mineralogisch rijk is.[29] Het leemgehalte en de mineralenrijkdom van het moedermateriaal zorgen voor een hoge natuurlijke relatieve vruchtbaarheid van de daarin ontwikkel-

de moderpodzolbodem.[30] Voor gebruik als akkerland zijn moderpodzolen niet alleen vruchtbaar maar ook makkelijk te bewerken. Daarnaast hebben ze een goed watervasthoudend vermogen.[31] Volgens Theuws waren dit op de Brabantse zandgronden de meest geschikte gronden voor akkerbouw. Zij speelden een belangrijke rol bij de lokatie-keuze van de vroeg-middeleeuwse nederzetting van Dommelen.[32]

Door De Bont[33] is een overzicht samengesteld van de ligging van bewaard gebleven restanten van moderpodolbodems in het oosten van Brabant. Restanten, omdat door verploeging vaak alleen de onderkant van de moderpodzolbodem bewaard is gebleven.
Binnen het studiegebied zijn in dit overzicht acht gebieden met moderpodzolen aan te wijzen. Vier moderpodzolgebieden zijn gelegen binnen de parochie Lieshout, twee binnen de parochie Aarle en twee binnen de parochie Beek.
In de parochie Helmond zijn geen moderpodzolen bekend. We moeten er wel rekening mee houden dat op het moment van de kartering van deze gebieden een groot deel van het hoge droge gebied van Helmond reeds bebouwd was, zodat daar nauwelijks veldwerk uit te voeren was.[34] Tussen 1986 en 1995 is wel relatief onvruchtbare grond, een haarpodzolbodem aangetroffen. Zij is te vinden aan de rand van het gebied in de binnenstad aan de Kerkstraat (waarneming in rioolsleuf), Markt (opgravingen Sprengers, Van Bree en De Valck), in de Molenstraat (waarneming in rioolsleuf) en in de Dijksestraat (waarneming in bouwput). In de parochie Rixtel ontbreken moderpodzolen in ieder geval volledig.

2. ONTWIKKELING VAN DE BEWONING TUSSEN CIRCA 500 EN 1250

Inleiding

In het navolgende worden gegevens gebruikt die inzicht geven in de ontwikkeling van de bewoning in het landschap tussen ongeveer 500 en 1250. De bewoning zal worden besproken in vier perioden

(A t/m D): 500 - 700, 700 - 900, 900 - 1050 en 1050 - 1250. Deze perioden heb ik ingedeeld op basis van archeologische chronologie, omdat archeologica in het studiegebied het leeuwedeel van het bronnenbestand voor de middeleeuwse bewoning omvatten. Deze archeologische chronologie is gebaseerd op grond van periode-gebonden aardewerk-groepen.[35] Een deel van de archeologische informatie betreft vindplaatsen van sporen uit opgravingen en waarnemingen. De overige vindplaatsen betreffen oppervlaktevondsten. Vindplaatsen van oppervlaktevondsten weerspiegelen mijns inziens bewoning ter plaatse, of in de directe omgeving, of in beide.

De periode na 1250 wordt hier niet behandeld. Ze is voor deze studie niet relevant; alleen waar nodig zal op de bewoning ná 1250 een beroep worden gedaan.[36]

In de eerste drie perioden is de bewoning uitsluitend te beschrijven met archeologische gegevens. Uit de laatste periode beschikken we daarnaast ook over bewoningsgegevens uit geschreven bronnen. Deze gegevens kunnen als historisch-geografisch betiteld worden. Een probleem bij nederzettingen uit geschreven bronnen is dat zij zich op het moment van vernoeming niet eenvoudig laten lokaliseren. Soms kan een beroep worden gedaan op de laat-middeleeuwse lokatie maar soms ook niet, juist vanwege de grootschalige nederzettingsverplaatsingen in de dertiende eeuw.[37] Illustratief voor deze problematiek is de situatie te Lieshout.

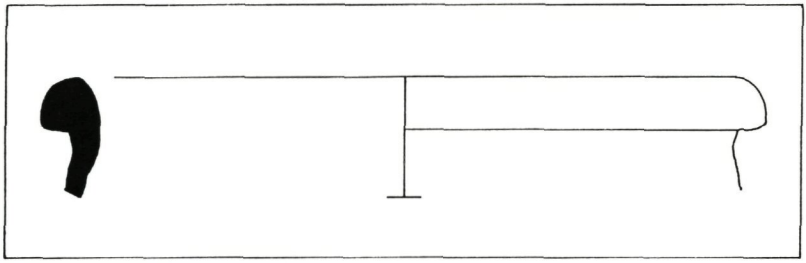

► *Afbeelding 3. Randfragment van merovingisch ruwwandig aardewerk uit de vijfde/begin zesde eeuw. Vindplaats Aarle-Valkendijk. Tekening T. Huijbers.*

Legenda bij afbeelding 4:
1 t/m 12: schematisch weergegeven plattegronden van gebouwen.
A t/m E: waterputten.
G: kuil met resten rund.
K: karresporen.
Gestippeld: natuurlijke laagtes.

Perioden A en B. De Merovingische en Karolingische tijd, circa 500 - 900. [zie kaart B]

Uit de Merovingische tijd (periode A) dateren in het studiegebied tot dusver zes archeologische vindplaatsen, uit de Karolingische tijd twaalf (periode B).[38] Op één vindplaats zijn nederzettingssporen vastgelegd, de overige vindplaatsen betreffen oppervlaktevondsten. De oudste vondst dateert uit de vroeg-Merovingische tijd en wel uit de vijfde of het begin van de zesde eeuw. Het betreft een randfragment van een pot van Merovingisch ruwwandig aardewerk [afbeelding 3], gevonden te Aarle-Rixtel in het gebied de Valkendijk [kaart B: A4].[39] Uit de laat-Merovingische en Karolingische tijd dateren sporen en vondsten van de opgraving bij de oude toren in Beek en Donk [kaart B A2 en B2, afbeelding 4].[40] Tot de laat-Merovingische tijd behoort zeker kuil G en mogelijk gebouw 2 van afbeelding 4. Tot de Karolingische tijd mogelijk gebouw 8 en 9 en zeker de waterputten B en E.
Zeker uit de laat-Merovingische en Karolingische tijd dateren in de sporen gedane vondsten van aardewerk [afbeelding 5].[41] De nederzetting te Beek en Donk is er een van het type Dommelen. Dit waren nederzettingen die rond 650 ontstonden op hoge vruchtbare gronden. Na 1100 werd bij de nederzetting een kerk of kapel gebouwd. Na het verlaten van de nederzetting - circa 1250 - bleef de kerk eenzaam in de akkers achter.[42]
De overige vondsten uit de Merovingische en Karolingische tijd in het studiegebied zijn niet nader te dateren op vroeg, midden of laat in deze twee perioden afzonderlijk. Het betreft dertien oppervlaktevondsten van aardewerk, waaronder fragmenten van aardewerk

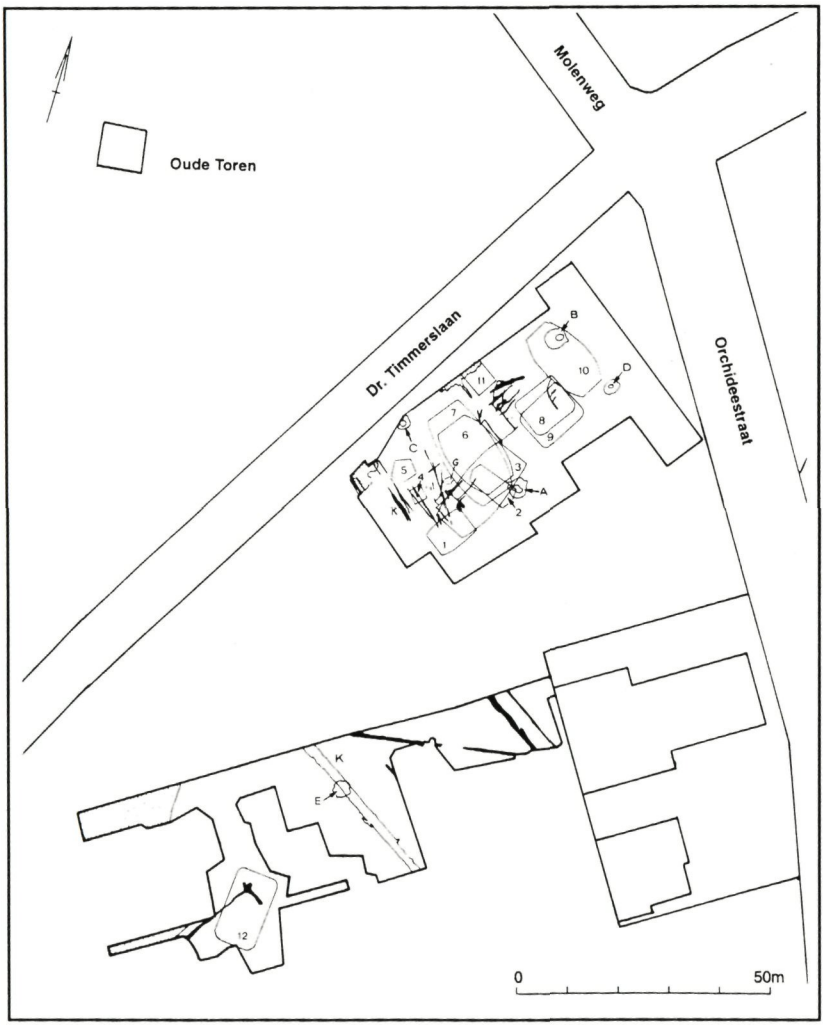

► *Afbeelding 4. Overzichtsplattegrond van de opgraving bij de Oude Toren te Beek en Donk 1990-1991. Naar Huijbers 1994.*

uit pottenbakkerscentra in Mayen en Badorf (D).[43] In twee gevallen is sprake van oppervlaktevondsten van metaal, te weten een Karolingische mantelspeld en een dito kistbeslag, beide gevonden

op het grootste relatief vruchtbare gebied in de parochie Aarle [kaart B: B6 en B12; afbeelding 6 en afbeelding 7].[44]
Op kaart B is te zien dat zestien vindplaatsen liggen op de relatief vruchtbare gebieden (de moderpodzolen). Het merendeel in de parochies Aarle, Beek en Lieshout. Twee daarbuiten (vindplaatsen B7 en B9) in de gebieden Aarle-Vagevuur en Rixtel-Overbrug.

Afbeelding 5: laat-Merovingische en Karolingische vondsten uit sporen van de opgraving bij de Oude Toren te Beek en Donk. Schaal 1: 4. Naar Huijbers 1993.
1: Wandfragment Merovingisch Gladwandig aardewerk.
2: Bodemfragment Merovingisch Ruwwandig aardewerk.
3: Randfragment Karolingisch aardewerk uit Mayen (D.).
4: Randfragment Karolingisch aardewerk uit Badorf (D.).

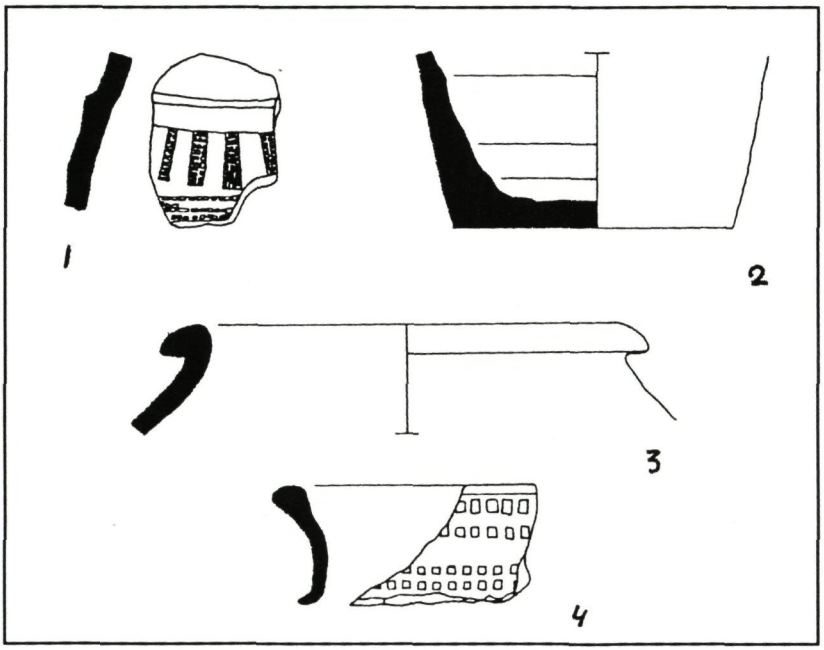

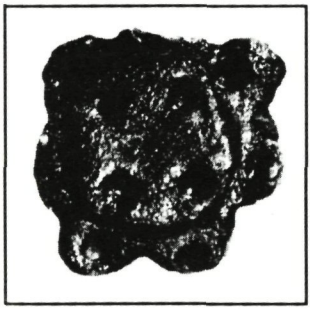

▸ *Afbeelding 6. Karolingische mantelspeld (fibula). Vindplaats: Aarle-Hoge Akkers. Foto M. Hoornweg, Helmond.*

Verder is het opvallend dat de parochie Helmond uit de Merovingische en Karolingische tijd geen enkele vindplaats kent. De oorzaak hiervan is wellicht dat de hoge droge gebieden oostelijk en westelijk van de Aa in deze parochie overbouwd zijn waardoor veldverkenningen onmogelijk zijn geweest. Niet uitgesloten mag worden dat in de Merovingisch/Karolingische tijd Helmond ten oosten van de (Oude) Aa nooit of slechts marginale bewoning heeft gekend vanwege de droge heidebodem (haarpodzolbodem) die daar ligt.
De parochie Rixtel bevat alleen een Karolingische vindplaats op Overbrug, die eveneens niet op een relatief vruchtbaar gebied ligt [kaart B: D9].

Uit de ligging van de vindplaatsen kan geconcludeerd worden dat de eerst bewoonde gebieden in het studiegebied vooral de relatief vruchtbare gebieden zijn (de moderpodzolen). De bewoners van die tijd konden deze herkennen aan de begroeiing met eiken-beukenbos. Vanuit deze gedachte kunnen bewoningsgebieden in deze perioden buiten de relatief vruchtbare zones wellicht aangemerkt worden als perifere ontginningsgebieden, zoals het gebied Overbrug in de parochie Rixtel.

Periode C, circa 900 - circa 1050 [zie kaart C]

Archeologisch laat deze periode zich herkennen door de aanwezigheid van een specifieke combinatie van aardewerk-categorieën. Het betreft een combinatie van gedraaid aardewerk afkomstig uit het Duitse Pingsdorf en het midden-Maasgebied in België, alsmede

handgemaakt aardewerk uit Paffrath (Duitsland) en zuid-Nederland.[45] Voor het aardewerk uit het midden-Maasgebied en Paffrath geldt dat het ook later voorkomt.
Het zuid-Nederlands handgevormd aardewerk komt ook vroeger voor dan tussen 900 en 1050.[46] Alleen wanneer op een oppervlakte-vindplaats combinaties van deze soorten aangetroffen worden, inclusief Pingsdorf-aardewerk, kan men een nederzetting uit deze periode vermoeden.
In het studiegebied zijn uit deze voor Noord-Brabantse begrippen relatief duistere periode opvallend veel vindplaatsen bekend. Bij negentien vindplaatsen is Pingsdorf-aardewerk vertegenwoordigd. In alle gevallen zijn op deze plaatsen nederzettingen te vermoeden of werkelijk aanwezig geweest.[47] Daarnaast is op vier plaatsen uitsluitend zuid-Nederlands handgevormd aardewerk gevonden.

Tijdens de opgraving bij de oude toren te Beek en Donk waren tenminste twee en maximaal zes plattegronden van gebouwen uit deze periode aantoonbaar [afbeelding 4: zeker uit de periode 900-1050 dateren gebouw 3 en 4]. De overige vindplaatsen betreffen oppervlaktevondsten.

Een deel van de vindplaatsen uit de periode 900-1050 ligt binnen de vruchtbare gebieden. Een niet onaanzienlijk deel daarbuiten. Die laatste liggen echter wel binnen de droogte-eilanden van de laat-middeleeuwse enkeerdcomplexen.

Deze toename van vindplaatsen in speciaal deze periode is opvallend. Op grond van opgravingen in de Kempen wordt vermoed dat in de eerste helft van de tiende eeuw het bevolkingsaantal daar een dieptepunt bereikt had. Dit sluit aan bij tendensen in geheel west Europa. [48]
In west Europa blijkt uit de beschikbare gegevens een afname van de bevolking in de late negende eeuw en de eerste helft van de tiende eeuw. Vanaf de tweede helft van deze eeuw neemt de bevolking in west Europa langzaam maar zeker weer toe. Om uiteindelijk in de twaalfde eeuw haar hoogtepunt te bereiken. [49]

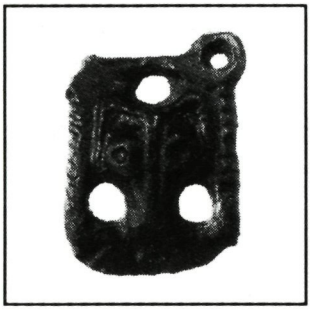

► *Afbeelding 7. Bronzen Karolingisch kistbeslag. Vindplaats: Aarle-Hoge Akkers. Foto M. Hoornweg, Helmond.*

Deze tendensen volgend, stelt de toename van de vindplaatsen uit deze periode in het onderzoeksgebied ons voor een dilemma: kunnen we de toename van de vindplaatsen toewijzen aan de bevolkingstoename of niet?
Het is mogelijk dat een groot deel van de vindplaatsen in werkelijkheid uit de periode 950-1050 stamt, waarin de bevolking opnieuw een progressie doormaakt. Het is echter ook mogelijk dat een groot deel van de vindplaatsen toch de hele periode beslaat. Daarmee zou de bevolkingstoename al aanvangen in de eerste helft van de tiende eeuw. In feite vormt het dan een verlengstuk van de voorafgaande periode en kan men dus spreken van een voortgaande groei. Omdat het merendeels vindplaatsen van oppervlaktevondsten betreffen, krijgen we hierin pas duidelijkheid wanneer ter plaatse opgravingen plaats zouden vinden.
Een klein deel van de vindplaatsen zal in elk geval uit de gehele periode stammen. Die van de centrale nederzettingen zoals bij de oude toren van Beek. Dààr is zonder enige twijfel een bewoning gedurende de gehele periode vastgesteld.

Periode D, tussen circa 1050 en 1250 [zie kaart D]

* **Archeologische vindplaatsen** (verder aangeduid met Da en volgnummer)

In deze periode zien we een toename van het aantal archeologische vindplaatsen ten opzichte van de voorgaande periode, van negentien naar eenenveertig. Tien ervan zijn middels opgravingen aangetoonde nederzettingen of delen daarvan.[50] De overige zijn vindplaatsen van oppervlakte-vondsten.[51]

Om bewoning in deze periode vast te stellen moet keramiek van pottenbakkerscentra uit zuid-Limburg voorkomen bij de overige keramiekvondsten.
Tussen ongeveer 1050 en 1225/1240 werden in zuid-Limburg vooral kookpotten, tuitpotten, bekers en kannen van gewoon aardewerk gefabriceerd.[52] Dit was gewoon aardewerk.
Vanaf 1225/1240 werd voornamelijk het zo geheten proto-steengoed gemaakt. Dit is keramiek, dat bij een hogere temperatuur gebakken werd waardoor de klei bijna smolt. Vanaf circa 1280 wordt echt steengoed gebakken.[53]
Andere gidsartefacten die in de periode 1050 - 1250 voorkomen zijn gedraaid aardewerk uit het midden-Maasgebied en de Kempen, en het handgevormd aardewerk uit Paffrath en Elmpt. Deze laatste treft men pas vanaf circa 1175 aan.[54]

Nederzettingen of delen daarvan zijn opgegraven in de parochies Beek, Lieshout, Rixtel en Helmond. In Beek zijn uit de periode 1050-1200 drie boerderij-plattegronden onderzocht van de nederzetting bij de oude toren [kaart D: Da7; afbeelding 4: gebouwen 6, 7 en 10]. Bij een opgraving aan de Lieshoutse weg in 1989 [kaart D: Da8] zijn greppels en een grote kuil aangetroffen uit de volle middeleeuwen. Zij behoorden waarschijnlijk tot een boerderij-erf [afbeelding 8].[55]
Te Lieshout moeten als eerste de opgegraven boerderij-erven uit de periode 1125-1250 genoemd worden [kaart D: Da32] die gelegen zijn in het huidige nieuwbouwplan de Nieuwenhof. Een plattegrond van een bijgebouw is op blz. 146 afgebeeld [afbeelding 9].[56] Ten tweede zijn sporen van een nederzetting uit de periode tussen 1000 en 1200 aangetroffen in het huidige gebied Hoofakker.[kaart D: Da36 en afbeelding 10].[57]

Legenda afbeelding 8:
Zwart opgevuld: nederzettingssporen uit de volle middeleeuwen.
Overig: sporen uit de prehistorie en late middeleeuwen.

In Aarle-Rixtel zijn uit de periode vóór 1250 sporen van een nederzetting aangetroffen in nieuwbouwplan de Duivenakker. De sporen daar zijn gedateerd tussen 1200 en 1275 [kaart D: Da26].[58]
Een andere vindplaats met nederzettingsresten die terug kan gaan tot in de twaalfde eeuw is die van het huis van Rixtel. Beter bekend als het Gulden Huis in het beekdal van de Aa.
Tijdens graafwerkzaamheden ter plaatse zijn in 1938 en 1994 resten van paal- en muurfunderingen aangetroffen [afbeelding 11].[59] Daarbij zijn geen daterende elementen in hun oorspronkelijke context aangetroffen uit de periode vóór 1250. Toch zijn

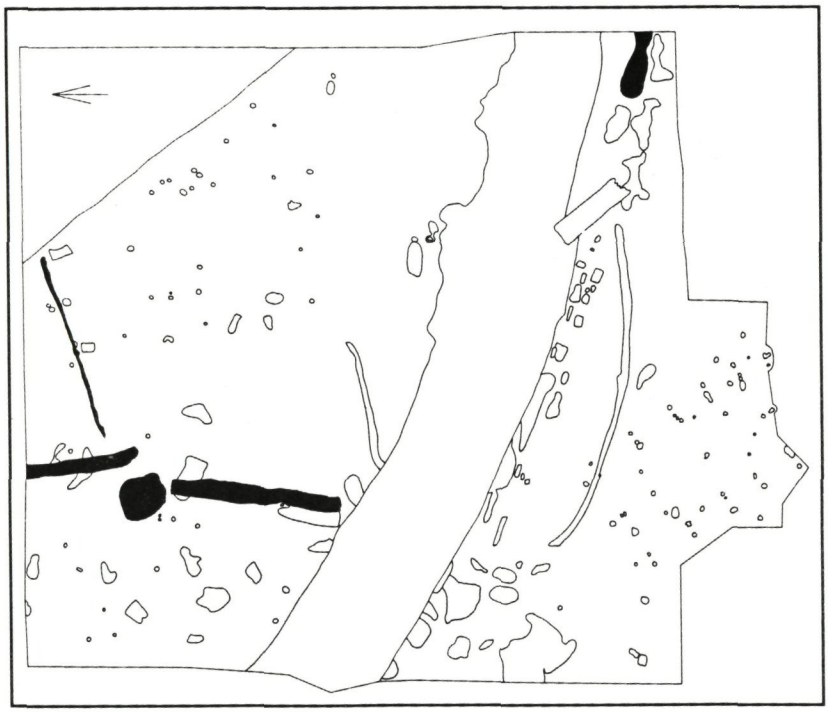

► *Afbeelding 8. Plattegrond van de opgraving aan de Lieshoutse weg te Beek en Donk 1989. Schaal 1:400. Naar Huijbers 1990.*

op het terrein van het Gulden Huis oppervlaktevondsten gedaan van zuid-Limburgs aardewerk, alsmede een zilveren munt uit de dertiende eeuw [kaart D: Da27].[60] Indien de paalfunderingen afkomstig zijn van één of meerdere houten gebouwen, zoals bij d'Oude Huys te Helmond,[61] en niet van een brug zoals Coenen suggereert, kan in samenhang met de oppervlaktevondsten een datering in de dertiende of zelfs twaalfde eeuw niet uitgesloten worden geacht.

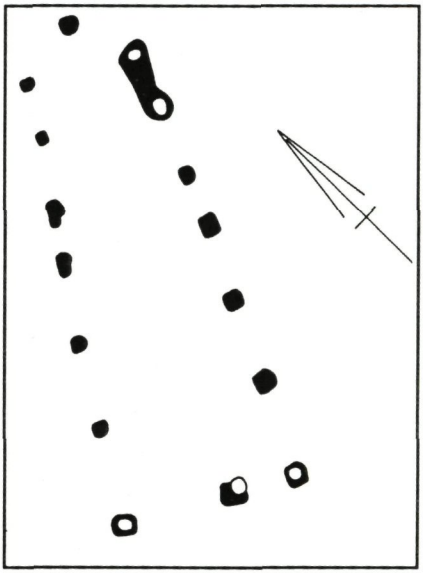

▸ *Afbeelding 9. Plattegrond van bijgebouw van de opgraving Lieshout-Nieuwenhof 1990. Schaal 1: 200. Naar Huijbers 1991.*

In Helmond zijn op vijf plaatsen sporen van nederzettingen vastgelegd die wellicht dateren van vóór 1250. Ten eerste is zijn op diverse plaatsen langs de Markt en de Kerkstraat sporen en vondsten die dateren uit het eerste kwart van de dertiende eeuw, dus na 1200.[62] . Zij verwijzen naar de laatmiddeleeuwse stedelijke nederzetting die Helmond toen was. Op één vindplaats, het complex De Valck, wordt aan een datering van sporen vanaf 1175 gedacht.[63] Omdat daar in de oudste sporen alleen Elmpt-aardewerk is aangetroffen zonder associeerbaar gelijktijdig ander aardewerk, kan deze datering in twijfel worden getrokken [kaart D: Da37].

Een andere vindplaats is het opgravingsgebied van d'Oude Huys [afbeelding 12; kaart D: Da38].[64] Het aangetroffen aardewerk daar laat volgens mij deze elite-nederzetting beginnen in de tweede helft van de twaalfde eeuw.[65]

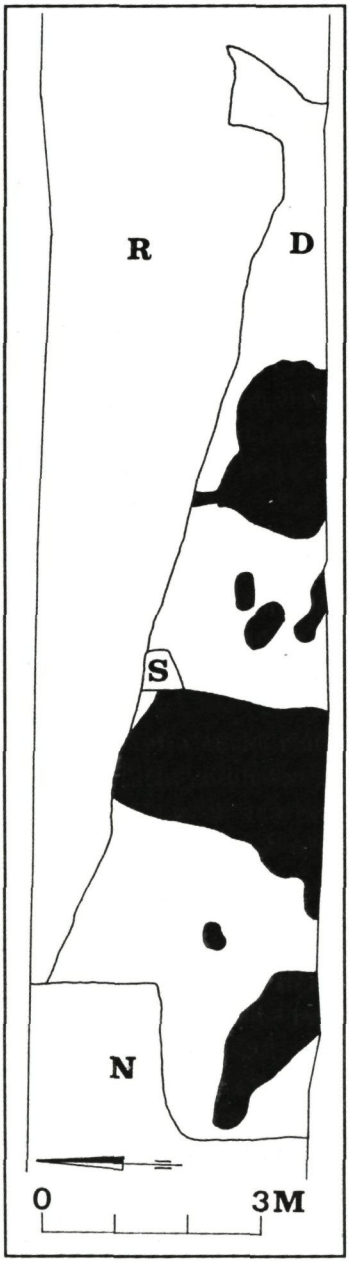

► *Afbeelding 10. Plattegrond van de vindplaats Lieshout-Hoofakker 1994. Tekening T. Huijbers.*
Legenda:
Zwart opgevuld: nederzettingssporen uit de periode 1000-1200
D: dekzand R: recent S: subrecent
N: niet onderzocht

Het oudste door mij herkende aardewerk uit die opgraving zijn randen van potten uit Andenne dat gelegen is in het midden-Maasgebied. Zij hebben de vorm van een manchet en worden daar naar genoemd. In de Kempen worden deze gedateerd tussen 1125 en 1175.[66] Handgevormd aardewerk uit zuid-Limburg uit deze zelfde periode ontbreekt echter in het depot van het museum, hoewel Van Hooijdonk daarvan in zijn artikel van 1983 wel melding maakt.[67] Wel is zuid-Limburgs aardewerk uit latere perioden aanwezig, dat wil zeggen na 1190/1200.[68]
Het door Van Hooijdonk als zodanig betitelde Paffrath aardewerk is in het geheel niet aanwezig.[69] Waarschijnlijk heeft hij Elmpt voor Paffrath aangezien. Elmpt dateert vanaf ongeveer 1175.[70]
Op grond van de aan- en afwezigheid van de genoemde aardewerkcategorieën, houd ik het op een date-

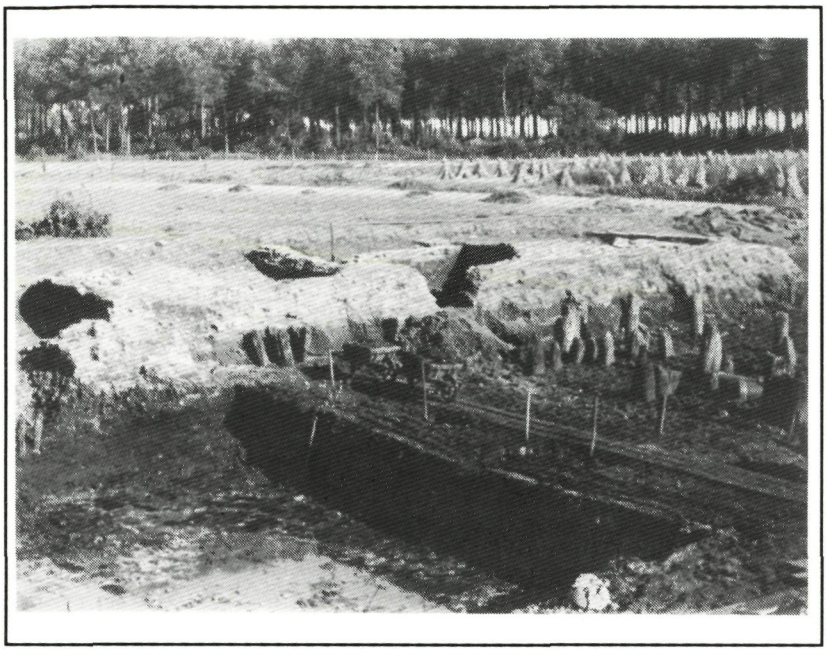

▸ *Afbeelding 11. Rixtel-Gulden Huis 1938. Resten van bakstenen muren/funderingen en van paalfunderingen zijn te zien. Foto gemeentearchief Helmond .*

ring van de eerste bewoning van de nederzetting 'd'Oude Huys' ergens tussen 1150 en 1190/1200.

Een derde vindplaats in de parochie Helmond betreft het terrein van Philips-Usfa, nabij de vindplaats d'Oude Huys [kaart D: Da40]. Het aardewerk daar valt te dateren vanaf het eerste kwart van de twaalfde eeuw.[71] Een vierde vindplaats te Helmond is de Mierloseweg. De daar aangetroffen sporen beslaan een zeer ruime periode. De gehele dertiende en het begin van de veertiende eeuw.[72] [kaart D: Da41]. Het is dus mogelijk dat een deel van de sporen aan het begin van de dertiende eeuw is aangelegd.
Omdat het aardewerk slechts een globale datering toelaat (13e en begin 14e eeuw), blijft dat echter onzeker.

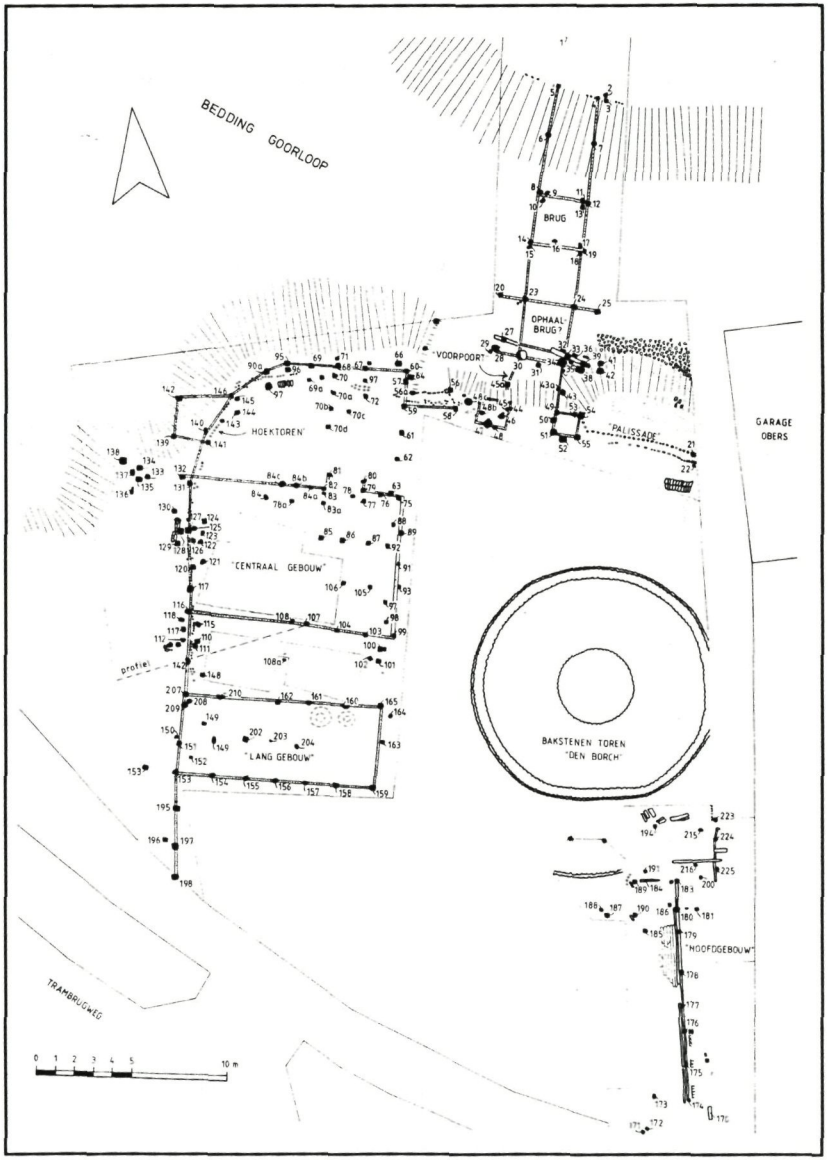

► *Afbeelding 12. Plattegrond van de opgraving d'Oude Huys 1981-1982. Naar Verwers 1990a.*

De vijfde vindplaats met mogelijke sporen uit de periode voor 1250 is in 1994 op het terrein van de abdij Binderen opgegraven.[73] In enkele sporen is onder meer zuid-Limburgs aardewerk aangetroffen [kaart D: Da42].

Het geheel overziend, zien we in de periode 1050-1250 een verdergaande verspreiding van vindplaatsen buiten de vruchtbare gronden en een aanhoudende ligging binnen deze gronden. Met andere woorden: de relatief vruchtbare gebieden kunnen betiteld worden als focale bewoningsgebieden, gebieden waar middeleeuwse bewoning steeds terugkeert. Al dan niet met een onderbreking in de periode 900-1050. Na ongeveer 1250 worden deze focale gebieden alle verlaten.[74]
Uit zowel archeologische als geschreven bronnen blijkt dat met name de twaalfde eeuw een periode is van agrarische expansie. Grote delen van het landschap op de relatief droge gebieden onder de esdekken worden dan opengelegd. Dit gaat gepaard met een uitbreiding van het aantal boerderij-erven in reeds bestaande nederzettingen. In Noord-Brabant dateert het gros van de opgegraven volle-middeleeuwse nederzettingen uit deze eeuw.[75]
Aangetekend dient te worden dat een deel van de vindplaatsen ook her-ontginningen kunnen zijn op terreinen die in de Karolingische tijd zijn opgegeven. Gezien een mogelijke krachtig doorgezette groei in de periode 900-1050, is dit verschijnsel wellicht minder pregnant aanwezig in het hier behandelde gebied dan bijvoorbeeld in de Kempen.

* **Nederzettingen uit geschreven bronnen** (historisch bekende nederzettingen zijn aangegeven met de letters Dh en een volgnummer)
Over de periode 1050-1250 bezitten we, naast archeologische informatie over bewoning, ook geschreven bronnen.
Daarin komen verschillende termen voor van nederzettingen:

curtis:	hof; agrarische bedrijfseenheid
curia:	uithof; een grote agrarische bedrijfseenheid met eventueel een centrum van

	waaruit lokale heerlijke rechten werden uitgeoefend.
mansus:	hoeve of een hoeveelheid land
molendinum:	(water)molen
ecclesia:	kerk, een gebouw dat periodiek in gebruik is. Deze term beschouw ik ook als een nederzettingscategorie. Hetzelfde geldt voor
parochia:	een indirecte verwijzing naar een kerk.
oppidum:	stad
monasterium:	klooster

Omdat de betekenis van de hierboven genoemde termen per periode en gebied van elkaar verschillen, moet met de interpretatie ervan erg voorzichtig worden omgesprongen. De betekenis die ik voor iedere term hanteer is ontleend aan de heersende opvattingen.[76]

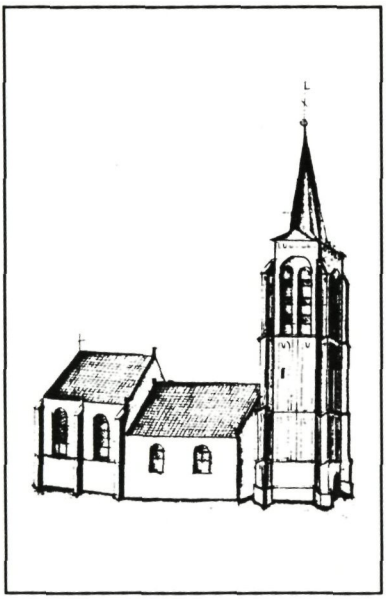

▸ *Afbeelding 13. Laat-middeleeuwse parochiekerk van Rixtel, getekend door H. Verhees. Naar Van Laarhoven 1975.*

In het navolgende probeer ik de locatie van deze in historische bronnen genoemde nederzettingen te traceren.

Ecclesia (kerk)

Vóór 1250 zien we twee vermeldingen van kerken, te weten in Rixtel en Lieshout in respectievelijk 1179 en 1194.[77]
Beide kerken zijn gelegen nabij een relatief nat gebied. Die van Rixtel bij een beekdal, die van Lieshout bij een laagte. Van de

kerk van Rixtel is bekend dat deze op een verhoging was gelegen[78] [kaart D: Dh1 en Dh2]. Indirekt kunnen we het bestaan van kerken afleiden uit de eerste parochievermelding van Helmond in 1245[79] en de tiende van Aarle in 1249, die in dat jaar van het bezit van de abdij van Floreffe overging naar de abdij Binderen.[80]
Met 'de tiende van Aarle' wordt, naar uit de tiendgeschiedenis zal blijken, eenderde van de tienden van de parochie Aarle bedoeld, in handen van Binderen.[81] De parochiekerk van Aarle zal daarom in 1249 reeds bestaan hebben. Deze kerk van Aarle is in de negentiende eeuw verdwenen. Zij was excentrisch gelegen binnen een hoog, relatief vruchtbaar gebied, dat waarschijnlijk in de dertiende eeuw is ontvolkt en als akkergebied in gebruik is genomen.[82] [kaart D Dh8]

De plaats van de parochiekerk van Helmond anno 1245 is moeilijk te bepalen. In de vijftiende eeuw is de kerk verplaatst naar de stedelijke nederzetting.[83] Frenken neemt aan dat na die verplaatsing de oude kerk of het koor daarvan als kapel is gebruikt door de bewoners van het Augustinessenklooster in die Haghe.[84] Van Boven verwijst naar een akte waarin sprake zou zijn van een kerktoren op het kloosterterrein in het begin van de vijftiende eeuw.[85]
De ligging van dat voormalige klooster is eveneens problematisch. Op grond van het toponiem Kloosterveld -ten zuiden van de Eikendreef- en vondsten op dit perceel van 'steenen van fundamenten en doodsbeenderen (alsmede) een geheel doodshoofd,' denkt Frenken dat het klooster daarop gelegen was.[86] Van de Meulenhof plaatst dit Kloosterveld ten zuiden van het kruispunt Eikendreef/Mierloseweg.[87] Van Hooijdonk denkt dat het klooster zelf aan de huidige Mierloseweg lag, direkt ten noorden van de hedendaagse Eikendreef. De kapel lag volgens hem direkt ten zuiden daarvan, dus op het genoemde Kloosterveld. Helaas noemt Van Hooijdonk geen bronnen.[88]
Een duidelijke ligging kan hier niet uit worden afgeleid. Informatie over de exacte lokatie van het klooster bezitten we hiermee dus nog steeds niet.

Op het kruispunt Mierloseweg/Eikendreef heeft René Willems in 1986 vondsten aangetroffen vanaf de dertiende eeuw [kaart D: Da39.[89] Op grond van het voorafgaande, wil ik voorlopig volstaan met een globale lokatie van kerk en klooster ergens op het perceel met het toponiem Kloosterveld. [kaart D: Dh 11] Alleen een grondig onderzoek vanuit het oudste kadaster met gebruikmaking van onder meer maatboeken, verpondingsregisters, schepen- en notariële protocollen kan ons op weg helpen om de exacte locatie van het klooster en daarmee van de oude parochiekerk van Helmond.[90]

Met de vernoeming van de parochie Beek in 1368 wordt voor het eerst indirekt de kerk van Beek genoemd.[91] Omdat deze oudste vermelding van ruim een eeuw na 1250 dateert, staat zij op kaart D niet afgebeeld. Zeer waarschijnlijk is de kerk van Beek ouder dan deze oudste vermelding. Ten eerste op grond van het archeologisch onderzoek bij de parochiekerk. Dit onderzoek liet zien dat er een nederzetting lag bij de laat middeleeuwse kerk. Zeer waarschijnlijk is dat te verklaren doordat op een gegeven moment bij een bestaande nederzetting een voorganger van de kerk is gebouwd. De nederzetting daar ving namelijk reeds aan omstreeks 650. De kerk zal zo voor het verlaten van de nederzetting, dus voor 1200, zijn gebouwd. Jammer genoeg ontbreken een aantal archivalia, die betrekking zouden kunnen hebben op de geschiedenis van dit gebouw en het archeologische beeld zouden kunnen bevestigen.

► *Afbeelding 14. Hendrik Verhees tekende in 1791 de kerk van Beek. Naar Van Laarhoven 1975.*

Zeker is echter dat het klooster Hooijdonk te Nederwetten eigenaar was van alle aan de Beekse kerk verbonden rechten in de vijftiende en zestiende eeuw. Het archief van het klooster Hooijdonk is nagenoeg geheel verloren gegaan. De kans dat hierbij ook twaalfde en dertiende eeuwse stukken verloren zijn gegaan waar de naam Beek in genoemd werd, is zeker niet uit te sluiten omdat het klooster al bestond in de twaalfde eeuw.[92] Het klooster was een dochterklooster van de abdij van Rolduc. Momemteel wordt daar het archief opnieuw geinventariseerd. Hopelijk komen hierbij nog stukken boven water die meer zicht geven op de datering van de kerk.

Curtis (hof)

Geschreven bronnen vóór 1250 geven een curtis of hof in Helmond (1179) en Lieshout (1194) en ná dat jaar ook in Rixtel (1289) aan.[93]
Knoop en Merkelbach[94] identificeren de Lieshoutse curtis met het latere gehucht 't Hof. Gezien de betekenis van curtis kan dit juist te zijn. Bovendien bezat de abdij van Floreffe in Lieshout immers maar één curtis.[95] Afgaande op geschreven bronnen kunnen we concluderen dat deze curtis in 1246 een curia was. Dit was slechts van tijdelijke aard. In 1381 wordt zij weer vermeld als curtis.

De bebouwing van 't Hof van Lieshout ligt in de 18e eeuw aan de rand van het relatief vruchtbare gebied en aan de rand van een laagte [kaart D: Dh3]. Ik vermoed dat de curtis in oorsprong direkt ten zuiden daarvan lag, in de laagte zelf. 't Hof lag in elk geval pal naast de plaats van de parochiekerk die eveneens in 1194 wordt genoemd.

De curtis van Helmond wordt verondersteld gelegen te hebben in het laat-middeleeuwse gehucht die Haghe in Helmond. Een argument dat daarvoor wordt aangevoerd, is dat de 'Haghe' het enige gebied te Helmond is waar de abdij Floreffe, de eigenaar van de curtis, grond bezat.[96] Een exacte lokalisering is echter nooit ge-

schied. Vandaar dat ik volsta met een globale lokatie [kaart D: Dh10].

Ook in Rixtel wordt een curtis vermeld. Zij wordt in 1289 genoemd en is dan samen met de curtis van Heesbeen in bezit van de Tempeliers. Heesbeen ligt bij Heusden, ten westen van 's-Hertogenbosch.[97] In de oorkonde is in eerste instantie sprake van goederen van het huis de Brake in Rixtel en Heesbeen. Verderop in de oorkonde wordt echter naar het bezit in Rixtel en Heesbeen terugverwezen als curtes: 'predictas curtes de Ricstelle et de Hezebinne' (= de voornoemde curtes (meervoud) van Rixtel en Heesbeen).
Ik interpreteer in beide plaatsen het begrip curtes als centrale agrarische bedrijven waartoe de genoemde gronden en rechten

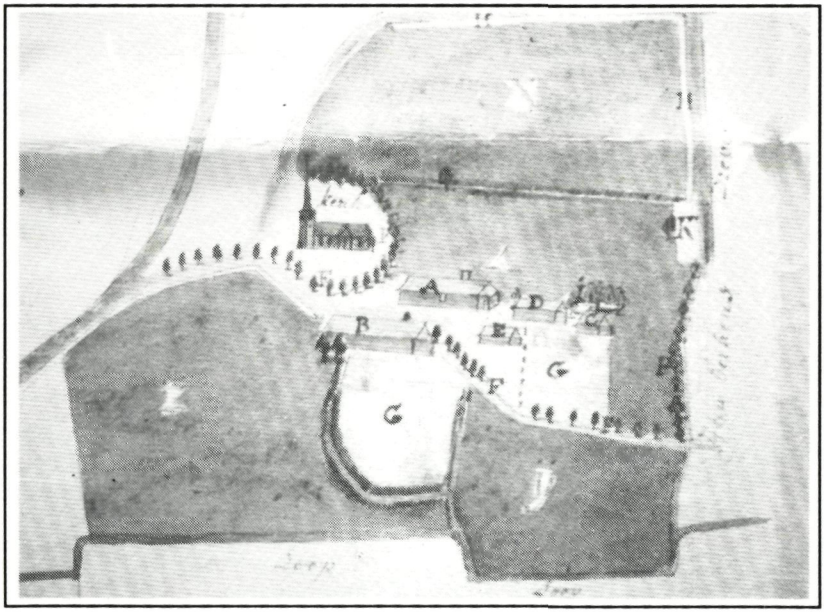

► *Afbeelding 15. Gedeelte van een kaart uit 1788 met daarop weergegeven de hoeve van de ridders van Malta te Rixtel. Naar Coenen 1992.*

behoren, en niet als een verwijzing naar het bezit in beide plaatsen als geheel. In 1214 is er in een overdrachts-oorkonde sprake van een allodium Rixtel. Het zou kunnen zijn dat de curtis van Rixtel toen al bestond en viel onder het allodium Rixtel.[98]
Een andere mogelijkheid is dat de curtis ontstaan is na 1214 uit ene reorganisatie van een bestaande nederzetting.

De ligging van de curtis zou kunnen worden afgeleid van een kaart van 1788. [afbeelding 15][99] Daarop is het bezit van de ridders van Malta weergegeven. De ridders van Malta traden in 1312 in de rechten van de orde der Tempeliers.[100]

Het is namelijk mogelijk dat het bezit van de Tempeliers en dat van de ridders van Malta tussen 1289 en 1788 onaangetast is gebleven. In dat geval kan worden verondersteld dat de hoeve van de ridders van Malta in 1788 de curtis van de Tempeliers van 1289 is. De hoeve van Malta te Rixtel was immers de enige daar gelegen. Een ander argument is dat in 1289 eveneens sprake is van slechts één nederzetting te Rixtel in handen van de Tempeliers. [kaart D: Dh5].

Mansus (hoeve)

Mansi (hoeven) zien we in de geschreven bronnen vóór 1250 te Lieshout. In 1199 is sprake van vier mansi. Een ervan is de hoeve Ter Schoot.[101] De omschrijving in de oorkonde geeft aan dat zij gelegen zijn in de villa van Lieshout. We kunnen er niet zeker van zijn dat deze mansi in 1199 op de lokaties lagen die door Knoop en Merkelbach gesuggereerd worden.[102] Wanneer we het droge hoge gebied van Lieshout met de moderpodzol waarop de aangegeven vindplaatsen Da30, 31 en 32 meer in detail naar grondwaterstanden beschouwen, zien we daarbinnen een drogere zone [afbeelding 16]. Knoop en Merkelbach plaatsen de hoeve Ter Schoot relatief ver buiten de drogere zone [afbeelding 16 en kaart D: Dh4]. De opgegraven nederzettings-erven uit 1125 - 1250 in nieuwbouwplan de Nieuwenhof, liggen tegen die zone aan

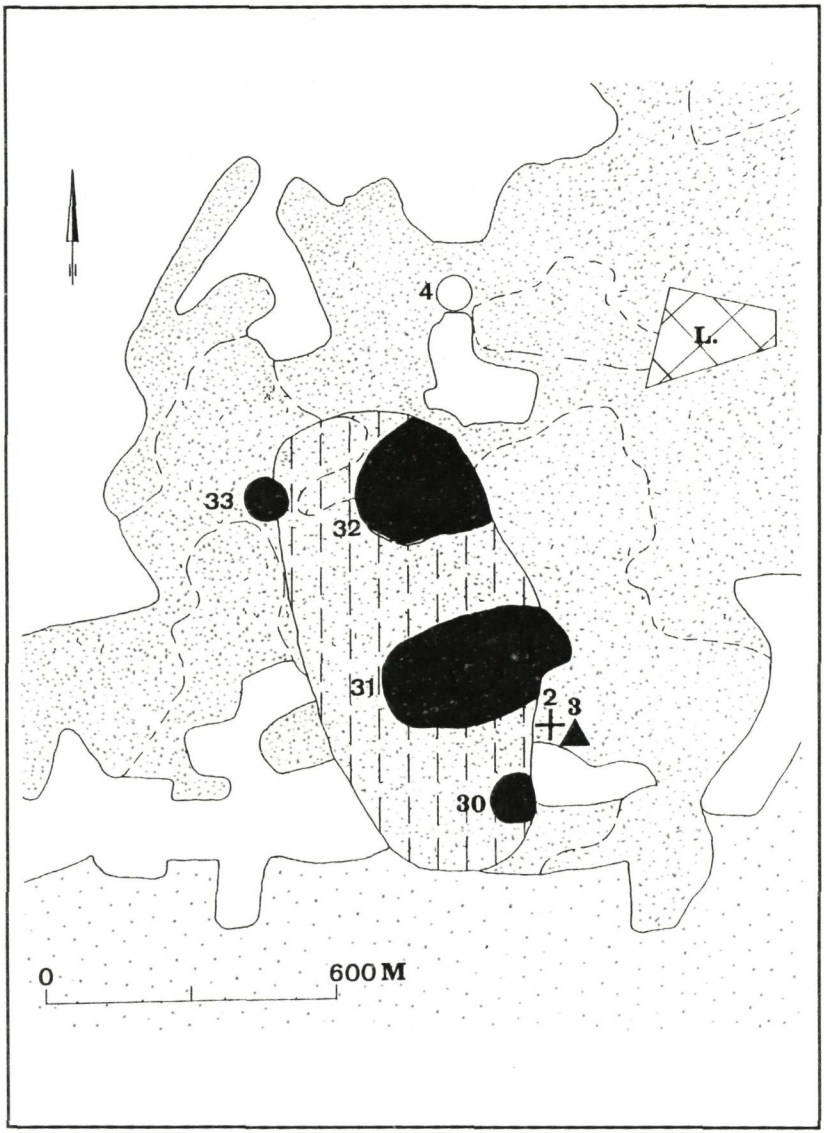

► *Afbeelding 16. Gedeelte van kaart D met daaraan toegevoegd in onderbroken lijn de begrenzing van relatief drogere zones in het landschap. Tekening T. Huijbers.*

én tevens geheel op de aanwezige moderpodzol [afbeelding 16 en kaart D: Da32]. Het is veel waarschijnlijker dat daarom de hoeve ter Schoot vóór 1250 veel hoger lag en deel uitmaakte van de daar gelegen ontginningshoeven, die deels archeologisch onderzocht zijn.
We kunnen deze gang van zaken ondersteunen met veel andere archeologische onderzoeksresultaten. Het blijkt namelijk dat in de dertiende eeuw een grootschalige herinrichting van het cultuurlandschap in Noord-Brabant optreedt waaronder het verplaatsen van nederzettingen van de hoogste delen van de droge, relatief vruchtbare gronden naar lagere delen in het landschap. Dat ging samen met een grondige reorganisatie van de perceelsliggingen en indelingen.[103]

Molendinum (molen)

Voor 1250 zijn er twee molens aanwijsbaar. Te weten die in Lieshout en een in Aarle-Rixtel. In 1246 is in Lieshout sprake van een molen.[104] Gezien de ligging nabij een rivier, is aannemelijk dat dit een watermolen was. De exacte ligging staat niet vast. Knoop en Merkelbach[105] denken aan de lokatie zoals op kaart D is aangegeven [kaart D: Dh7]. Gezien het feit dat de molen in latere bronnen niet meer verschijnt, kan dit niet meer dan een globale lokalisering zijn.
De watermolen in Aarle-Rixtel is die van Scheepstal, ook genoemd in 1246.[106] De ligging daarvan staat wel vast[107]
[kaart D: Dh9]. Zij was zoals later zal blijken in oorsprong gelegen binnen de parochie Bakel.

Oppidum (stad)

In een oorkonde van 1256 wordt voor het eerst Helmond als oppidum, dus als stad, aangeduid.[kaart D: Dh12][108] Indirekt kan het bestaan van de stad al afgeleid worden uit een oorkonde van 1241 waarin sprake is van schepenen van Helmond[109].

Vermoedelijk moet de kern van dit oppidum worden gezocht in het gebied van de huidige Markt. Vooral aan en ten zuiden van de Markt zijn sporen en vondsten gedaan van voor 1250 zoals ik hiervoor reeds heb vermeld.
Dat de uitleg van de stedelijke nederzetting, zoals deze op de zestiende-eeuwse kaart van Van Deventer te zien is, in oorsprong (vóór c. 1350) anders was, is af te leiden uit de opgraving 'De Valck' op de Markt en waarnemingen in rioolsleuven op de Markt en de Kerkstraat.
Op het terrein van De Valck werden grondsporen aangetroffen die duidden op een verkaveling van gronden die diagonaal stonden op de later gevormde kavels. Zij dateerden van vóór 1350. [110]
Op de Markt en de Kerkstraat werden resten van kunstmatige waterlopen aangetroffen die gedempt zijn vóór 1350. [111]
Zij wijzen mogelijk op een ander, primair, grachtenstelsel van de stad.

Monasterium (klooster)

Tot 1250 is het klooster Binderen te Helmond het enige klooster dat ik in het onderzoeksgebied ben tegen gekomen. In een oorkonde van 1246 wordt het klooster Binderen aangeduid met de term 'monasterium'[afb. 11: Dh13;][112].

3. NEDERZETTINGSNAMEN

Hieronder behandel ik alleen de nederzettingsnamen die in de late middeleeuwen nog als naam van een parochiedorp of -stad voortleven. Dit wil niet zeggen dat de parochies pas uit die tijd dateren. Het bestaan en de ontwikkeling van parochies in eerdere tijd zal in deel twee uitgebreid behandeld worden. Ik beperk me tot die nederzettingsnamen die van belang zijn voor dit artikel. In het tweede deel zal, waar nodig, worden ingegaan op andere nederzettingsnamen.

In de laat middeleeuwse bronnen en later komen we namen van parochies en dorpen tegen die verwijzen naar oudere nederzettingsgebieden.[113] Theuws wijst erop dat in de late middeleeuwen een parochie of dorp soms de naam van een verdwenen nederzetting draagt. Met Theuws ga ik ervan uit dat nederzettingsnamen, als naam van centrale nederzettingen, geleidelijk aan over gingen op een groter geheel.[114] Waarschijnlijk hangt dit samen met het uitbreiden van de bewoning vanuit een eerste (kern)nederzetting. In enge zin zal de naam tevens verbonden blijven aan de primaire nederzetting. Is de nederzetting verdwenen dan resteert alleen de naam van het totale gebied.
Wordt het nederzettingsgebied een dorp of stad - deze ontstaan in Brabant pas na 1200/1250 - dan worden zij over het algemeen vernoemd naar het gebied.

Veel namen van nederzettingen verwijzen naar een oorspronkelijke natuur-landschappelijke of topografische situatie. Vaak is dit terug te vinden in de etymologie van hun naam.
De hier behandelde namen zijn qua oorsprong te verdelen in drie categorieën:

* namen van een natuurlijke begroeïng (natuurnamen),
* namen van water (waternamen)
* namen van een topografische gesteldheid.

Wanneer we kijken naar de etymologie van de vijf nederzettingsnamen in het studiegebied die in de late middeleeuwen de naam van een dorp, stad of parochie dragen, zien we het volgende:

Aarle
-Oudstbekende vernoeming: Arleh (in1249)[115]
-Etymologie:

Gijsseling 1960 geeft geen verklaring.
Künzel e.a. 1988 blz. 70: Naar het Drentse Arlo. Oudnederlands lo heeft zich ontwikkeld uit germaans (gereconstrueerde vorm) lauha met aro 'arend'.
Van Berkel en Samplonius 1989 blz. 16: Gaat vermoedelijk terug op een samenstelling van lo 'bos' en een woord aar

'waterloop' dat gevormd is door middel van een suffix -r- bij dezelfde wortel die ook ten grondslag ligt aan de waternaam aa. Ook kan gedacht worden aan aar 'arend', wat leidt tot een betekenis: bos waar arenden voorkomen. Gezien de oude vormen is het onwaarschijnlijk dat aar een samentrekking zou zijn van aver 'aan de overzijde gelegen'.

Beek

-Oudste bekende vernoeming: Beke (in 1300)[116]

-Etymologie:

Gijsseling 1960 blz. 114: Naar het Limburgse Beek: Germaans baki- m. 'beek'. Een beek is een natuurlijke waterloop buiten het zee- en rivierkleigebied.

Künzel e.a. 1988 blz. 79: Naar het Gelderse Beek: Oudnederlands beki, met verhoogduitste k (?) 'beek'.' Naar het Limburgse Beek: 'oudnederlands beke 'beek'.

Van Berkel en Samplonius 1989 blz. 26: Betekent 'beek' ontstaan uit germaans (gereconstrueerde vorm) baki- = 'natuurlijke waterloop buiten zee- en rivierkleigebied'.

Rixtel

-Oudste bekende vernoeming: Ricstelle (in 1179)[117]

-Etymologie:

Gijsseling 1960 geeft geen herkomst.

Künzel e.a. 1988 blz. 302: Oudnederlands stelle heeft zich ontwikkeld uit germaans (gereconstrueerde vorm) stalja 'plaats, stal(?)' met ric 'rijk, machtig' of met ric 'smalle strook, smal pad'.

Van Berkel en Samplonius 1989 blz. 154: Betekenis stelle ontstaan uit germaans (gereconstrueerde vorm) stalja- 'plaats, opstal' van persoonsnaam Ric, of bij een ric 'smalle strook, pad'.

Helmond

-Oudste bekende vernoeming: Helmund/Helmont (1108/1179)[118]

-Etymologie:

Gijsseling 1960 geeft geen verklaring.

Künzel e.a. 1988 ook niet.
Van Berkel en Samplonius 1989: Problematisch in zoverre dat er hier geen uitstromende rivier de Hel bekend is aan de mond waarvan de plaats gelegen zou zijn. Men denkt daarom aan een samenstelling van hel 'laagliggend' en een met oudhoogduits munt 'bescherming' samenhangend woord voor een sterkte, vgl. Urmond. Dus: sterkte, gelegen in een lage streek.

Lieshout
-Oudste bekende vernoeming naam: Litholz/Lizhot (in 1146)[119]
-Etymologie:
Gijsseling 1960 geeft geen verklaring.
Künzel e.a. 1988 blz. 227: Voor het eerste gedeelte van de naam kan geen verklaring worden gegeven. Het tweede gedeelte kan afkomstig zijn van de oudnederlands dialectvorm hot? 'hout'.
Van Berkel en Samplonius 1989 blz. 110: Waarschijnlijk een hout 'bos, geboomte' waar liesgras voorkomt. Onder Lies: lies, naam van een weinig gewaardeerde grassoort.

Van oorpronkelijke betekenis naar nederzettingnaam

De vier dorpen en parochies Beek, Aarle, Rixtel, Lieshout en de stad Helmond dragen nederzettingsnamen die een herkomst hebben in een waternaam (Beek), een natuurlijke begroeiing (Aarle, Lieshout) en een topografische gesteldheid (Rixtel en Helmond).

* Beek en Aarle

Beek en Aarle kunnen beide in de vroege middeleeuwen hun naam hebben gekregen. Namen op -lo kunnen dateren uit deze periode.[120] Waternamen die betrekking hebben op een rivier, kunnen 'benoemd' zijn in de fase waarin de regio gekoloniseerd werd.

Hun oorsprong kan daarmee verder terug gaan dan de middeleeuwen.[121]
Een benoeming in de vroege middeleeuwen wil echter niet per sé zeggen dat in die tijd ook een nederzetting bestond: de naam vertelt alleen iets over de natuurlijke omgeving in die periode. Wanneer echter archeologische en/of historische informatie duidt op bewoning tijdens de vroege middeleeuwen, kan men veronderstellen dat de gebiedsnaam al in deze tijd is overgegaan op de naam van een nederzetting.
Deze informatie is zowel in Beek als in Aarle aanwezig in de vorm van archeologica.

Te Beek is zoals aangegeven een nederzetting aangetoond die vanaf c. 650 tot c. 1200 heeft bestaan. Een nederzetting van het type Dommelen [onder meer kaart B: A2, B2 en afbeelding 4]. De nederzettingsnaam Beek, die in ieder geval uit de vroege middeleeuwen dateert, zal in oorsprong afkomstig zijn van deze nederzetting. Zij is naar het lijkt immers de eerste en belangrijkste nederzetting in de latere parochie Beek. Dit blijkt uit haar aanvangsperiode vanaf c. 650, haar continuïteit van ruim 550 jaar maar vooral ook uit haar ligging bij de kerk. De kerken in de middeleeuwen werden veelal bij reeds bestaande nederzettingen gebouwd. Het feit dat juist bij dèze nederzetting een kerk is gebouwd, bevestigt zijn belangrijke positie.
De nederzettingsnaam Beek heeft een herkomst in een waternaam, een beek/rivier. De dichtstbij gelegen rivier bij de nederzetting is de hedendaagse Goorloop. De eerste nederzetting lijkt daarnaar genoemd te zijn. In een ontwikkelingsschets zal de naam Beek vermoedelijk vanaf c. 650 overgegaan zijn op de nederzetting bij de latere kerk en het daarbij behorende cultuurareaal. Vervolgens zal de naam tevens zijn gaan gelden voor het verder opengelegde en bewoonde gebied bij deze nederzetting. Met het verdwijnen van de nederzetting rond 1200 blijft de naam slechts bestaan voor het hele gebied. Hoe dat gebied aan zijn naam kwam, is dan niet meer duidelijk. Dit verklaart waarom in de Laat-Middeleeuwse parochie Beek op dat moment nergens een gehucht lag met de naam Beek.

Wel vinden we gehuchtnamen als Bemmer, Broekkant, Heuvel, Trent etc. daarbinnen.

Ook in het gebied van de laat-middeleeuwse parochie Aarle is uit oppervlaktevondsten bewoning aan te tonen vanaf de vroege middeleeuwen. De oudste vondst, een randfragment van een pot [afbeelding 3] uit de vijfde of begin van de zesde eeuw, laat zich echter niet eenvoudig interpreteren. Zij dateert immers van vóór de kolonisatieperiode van het huidige Noord-Brabant, die loopt tussen c. 550-650. Met zekerheid is vanaf de Karolingische tijd te Aarle bewoning aan te tonen. Deze lag vooral in het vruchtbare gebied waar later ook de kerk van Aarle gebouwd werd. [vergelijk kaart D: Dh8 (lokatie kerk) met kaart B: B4, 5, 6, 12 (vindplaatsen Karolingische tijd)].
Bij de kerk, die in 1249 al bestond, lag een zelfde soort nederzetting als te Beek bij de oude toren is aangetroffen. De eerste indicatie hiervoor zijn oppervlaktevondsten uit de periode 700-1250 op en bij het kerkterrein [kaart B: B4, kaart C: C9, kaart D: Da15]. Gezien de ligging van de kerk met de vondsten op de relatief vruchtbare gronden, net als in Beek, hebben we hier vrijwel zeker te maken met een nederzetting van het type Dommelen.
Geconcludeerd kan worden dat de naam Aarle oorspronkelijk een bosnaam was die in de vroege middeleeuwen over is gegaan op de nederzetting. Te vermoeden valt, dat de nederzetting Aarle een gedeeltelijke openlegging van dat bos inhield. Een fenomeen dat ook door Theuws algemeen voor het Maas-Demer-Schelde gebied mogelijk geacht wordt.[122] Deze nederzetting lag naar alle waarschijnlijkheid bij de kerk.

*** Lieshout**

Eenzelfde ontwikkeling lijkt ook op te gaan voor de nederzettingsnaam Lieshout. In een oorkonde van 1146 wordt de naam Lieshout voor het eerst genoemd.[123] Er is sprake van "silvam Litholz cum allodio et omnibus suis appenditiis" (=het bos Litholz met allodium en al haar toebehoren). Het betreft een schenking door

drie particulieren aan het St. Servaaskapittel te Maastricht. Camps identificeerde Litholz als Lieshout op grond van een notitie op de rug van de oorkonde: carta de Mevent et Lizhot...[124] In bovengenoemde oorkonde is sprake van 'het bos Litholz'. Er staat niet 'het bos *van* Litholz'. Hieruit kan worden afgeleid dat de nederzettingsnaam Lieshout is voortgekomen uit de naam van het bos.

Door sommigen wordt verondersteld dat namen eindigend op hout niet ouder zijn dan circa 1000.[125] Wanneer dat zo is, heeft dat consequenties voor de ouderdom van termen van nederzettingen in de oorkonden die op Lieshout betrekking hebben. In 1199 is in een oorkonde sprake van 'villa de Lisoth'.[126] Hierboven werd verondersteld dat de nederzettingsnaam Lieshout uit de naam van het bos zal zijn voortgekomen. Indien houtnamen nu inderdaad van na 1000 dateren dan zal ook de term villa de Lisoth[127] van na 1000 dateren. Het woord 'de' geeft aan dat het nederzettingsgebied reeds die naam droeg. Zijn houtnamen niet ouder dan het jaar 1000 dan zou dat impliceren dat ook het bos en de nederzetting niet ouder zijn.
Algemene hantering van het dateren van namen eindigend op hout na 1000 is mijns inziens niet mogelijk. Er is reden om lokale verschillen in de periode van benoeming van bos- en nederzettingsnamen met -hout te veronderstellen.
Bovenstaande wil ik illustreren aan de hand van de naam Stiphout. Stiphout is evenals Lieshout een houtnaam.[128] Hier is in 1987 een nederzetting onderzocht bij de middeleeuwse kerk.[129] Daarbij werden sporen en vondsten aangetroffen vanaf de achtste/negende eeuw tot in de dertiende eeuw. Gezien de datering en de ligging van de sporen bij de kerk en tevens op een Moderpodzol, is ook hier sprake van een nederzetting van het type Dommelen. Dit soort nederzettingen vangen aan in de laat-Merovingische tijd. De nederzetting Stiphout bestond dus al ver voor het jaar duizend. Het is daarom niet uitgesloten dat de nâám Stiphout ook voor het jaar duizend al bestond. Natuurlijk kan het zijn dat de nederzetting toen nog helemaal geen naam had.
Uitgaande van de mogelijkheid dat de naam Stiphout in de laat-Merovingische/Karolingische tijd is gevormd, kan ook de neder-

zettingsnaam Lieshout ouder zijn dan 1000. In dit verband moet ook gewezen worden op de vondsten uit de periode voor 1050 te Lieshout aanwezig [zie kaart B en afbeelding 10]. Het is ook mogelijk dat er lokale verschillen in de benoemingsperiode van bos en/of nederzettingen met -houtnamen zijn.
In deel II zal deze discussie worden voortgezet.

*** Rixtel en Helmond**

Dan Rixtel en Helmond. Uitgaande van de etymologische verklaringen van de namen Rixtel en Helmond kan het volgende afgeleid worden: Beide namen kunnen wijzen op het bestaan van een lokale elite. Dat geldt voor de naam Rixtel als rijke, machtige plaats en Helmond als sterkte gelegen in een lage streek. Rixtel kan echter ook betekenen plaats of strook met een smal pad. Wanneer we wat vooruit lopen op het vervolg van het artikel, lijkt de eerste betekenis van Rixtel de juiste.
Theuws geeft nog een derde naamsverklaring. Hij beschouwt Rixtel als een naam op -lo.[130] Iets in de geest van Rixtelo.
lo = bos. Het is mogelijk dat in de omgeving een bos lag met de naam Rixtel, dat vanaf de eerste bewoning op de naam van de nederzetting is overgegaan.

Indien Helmond haar naam ontleend heeft aan een sterkte in een lage streek, kan dat niet de burcht d'Oude Huys zijn geweest. Helmond wordt immers al in 1108 genoemd als Helmund.[131] De burcht d'Oude Huys is op zijn vroegst in de tweede helft van de twaalfde eeuw gesticht. Dit weten we door de datering van het bij de opgraving aangetroffen aardewerk.[132] Mogelijk verwijst de naam Helmond daarom naar een andere sterkte in een voorafgaande periode.
In plaats van een sterkte kan de naam Helmond ook een natuurlijke herkomst hebben. Het verwerpen van de verklaring van 'Helmond' als monding van de rivier de 'Hel' door Kunzel e.a. lijkt niet op zijn plaats wanneer sprake is van een verdwenen rivier of riviernaam.

In het tweede deel van dit artikel ga ik nader in op de betekenis van de middeleeuwse parochies en de bezitsverhoudingen binnen het onderzoeksgebied.
Reacties op mijn artikel worden zeer op prijs gesteld.

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

Archieven

Gemeentearchief Helmond
Heerlijkheidsarchief van Helmond, inv.nr. 283.

Gemeentearchief 's-Hertogenbosch
Rechterlijk archief 's-Hertogenbosch inv.nr. 1175.

Streekarchivariaat Deurne
Gemeentearchief Lieshout, inv. nr. 60.

Bronnenpublicaties

Barbier, J., 1876: La nécrologe de l'abbaye de Floreffe, de l'ordre de Prémontré, au diocèse de Namur, in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 13, 5-71, 190-287.

Boven, M.W. van, 1984: Een onbekende oorkonde van 1222 betreffende Helmond, in: *Brabants Heem* 36, 2-14.

Camps, H. P. H., 1979: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I de meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, 's-Gravenhage (2 delen).

Hausmann, ?., 1969: *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, die Urkunden Konrads III und seine Sohnes Heinrich*, Wien/Köln/Graz (Monumenta Germaniae Historica tomus IX).

Lijten, J.P.J., 1988 (met een bijdrage van M.W. van Boven): Nogmaals de oorkonde van 1222 betreffende Helmond, in: *Brabants Heem* 40, 120-125.

Muller Fz., Dr. Mr. S. en Dr. A.C. Bouman, 1920: *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301*, Utrecht, deel I.

Van Sasse van Ysselt, A.F.O., 1920:
Oorkonden betreffende Rixtel, 's-Hertogenbosch.

Literatuur

Aarts, B., 1992: Texandrië, van omstreden gouwbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens, in: H. van Doremalen & R. Peeters (red.) *Geworteld in Taxandria, Historische aspecten van de relatie Tilburg - Turnhout*, Tilburg/Turnhout, 8-42.

Alders, G.P., 1988: Nieuwe dateringen van het vroegste steengoed, in: *Westerheem* 37, 306-312.

Alphen, P. en A. van Alphen, 1978:
Helmond, van plaggenhut tot paalwoning, Helmond.

Arts, N., 1993: *Atlas van het Helmondse bodemarchief*, Helmond.

Arts, N., 1994: Middeleeuwse en latere keramiek, in: N. Arts (red.) *Sporen onder de Kempische stad: Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500*, Eindhoven, 202-220.

Arts, N., H. Goossens, T. Huijbers, Th. de Jong en R. Willems, 1994:
Archeologische Kroniek van Helmond over 1993, in: *De Vlasbloem, Helmonds Historisch Jaarboek* 14, 93-114.

Arts, N. en H. van den Heuvel, 1994:
Hooidonk, 1146-1650, Geschiedenis en archeologie van een adellijk vrouwenklooster, Nuenen.

Bannink, J.F., P.A. Kouwenhoven en K.H. Kemmers, 1987:
Vegetatie en bodem, in: *Bodemkunde van Nederland*, Den Bosch, 177-213.

Beex, W., 1990: Ontginningen in een feodale wereld, in: J. Bazelmans & F. Theuws (red.) *Tussen zes gehuchten, De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam, 38-50.

Beijers, H. en G.J. van Bussel 1991 (m.m.v. G. van Berkel):
Veldnamen als historische bron, Een handleiding voor methodisch onderzoek, 's-Hertogenbosch.

Berkel, G. van en K. Samplonius, 1989:
Het plaatsnamenboek, De herkomst en betekenis van de Nederlandse plaatsnamen, Houten.

Bijsterveld, A.-J., 1989: Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard: Ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.) *Het Kempenproject 3, De middeleeuwen centraal*, Waalre, 57-97.

Bijsterveld, A.J.A., 1989a: Een zorgelijk bezit, De Benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in oost-Brabant 1100-1300, in: *Noord-Brabants Historisch Jaarboek* 6, 7-44.

Bijsterveld, A.-J., 1989b: Sinte Willebrordus eygen, Het bezit van de abdij Echternach in Texandrië (Nederland en België), circa 700-1300, in: G. Kiesel & J. Schroeder (red.) *Willibrord, apostel der Niederlande, Gründer der Abtei Echternach*, Luxembourg, 271-291.

Bijsterveld, A.J., 1989c: De hof van Lierop, De oudste bezittingen van de abdij van Floreffe en de priorij van Postel in Lierop en Asten, 1155-1306, in: T. Maas (red.) *Lierop, 'n beeld van een dorp*, Lierop, 17-26.

Bijsterveld, A.J., 1990: Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312, I, in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* XLIII, 77-111.

Bijsterveld, A.J., 1991: Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312, II, in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* XLIV, 110-148.

Bitter, P. en T. Hermans, 1993:
Het complex 'De Valck', Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, in: *De Vlasbloem, Hel-*

monds Historisch Jaarboek 13: Het huis 'De Valck', 69-96.

Bont, Chr. de, 1989: *Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden- en Oost-Brabant"*, Wageningen (DLO-Staring Centrum rapport 17, 3 delen).

Bont, Chr. de, 1993: *'...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...', Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*, Waalre.

Bohncke, S.J.P., 1991: *Palaeohydrological changes in the Netherlands during the last 13.000 years*, proefschrift VU Amsterdam.

Boven, M.W. van, 1980: Jacob van Deventers plattegrond van Helmond, in: *De Vlasbloem, Helmonds Historisch Jaarboek* 1, 44-58.

Box, R., 1993: Bodemarchief van Aarle-Rixtel: één grote schatkamer!, in: *Archeologisch Nieuws* 5, 3-4.

Brouwer, F., J.A.M. ten Cate en A. Scholte, 1992: *Bodemgeografisch onderzoek in landinrichtingsgebieden: Bodemvorming, methoden en begrippen*, Wageningen (DLO-Staring Centrum rapport 157).

Bruijn, A., 1962-63: Die mittelalterliche keramische Industrie in Südlimburg, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12/13, 356-459.

Bussel, G.J., van, 1984: Het ontstaan van een cisterciënzerinnen-abdij in de dertiende eeuw, in: *De Vlasbloem, Helmonds Historisch Jaarboek* 5, 93-133.

Bussel, G.J., van, 1989: De ochtendstond heeft geen mond, De verwerving van Helmond en de stichting van de stad als onderdeel van hertogelijke machtspolitiek, 1179-1241, in: *De Vlasbloem, Helmonds Historisch Jaarboek* 10, 31-50.

Bussel, G.J. van, 1991: Helmonds vroegste geschiedenis in het licht van de hertogelijke machtspolitiek, 1179-1241, in: *Castello-*

gica, Verkenningen en mededelingen van de Nederlandse kastelenstichting 1991, 192-202.

Coenen, J., 1992: *Van Ricstelle tot Aarle-Rixtel, De geschiedenis van Aarle-Rixtel*, Geldrop.

Deeters, J., 1970: *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*. Bonn.

Dekkers, P.J.V., 1994: *Sterksel, 1197-1653, Een domein van de abdij van Averbode in de Volle en Late Middeleeuwen*, Doctoraalscriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam.

Dierendonck, R.M. van, 1989 (met een bijdrage van A.P.J.M. Maas): Archeologie en historie van een ontginningshoeve: de Kriekeschoor bij Bladel, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.) *Het Kempenproject 3, De middeleeuwen centraal*, Waalre, 15-27.

Dirkx, G.H.P. & C.M. Soonius, 1991: *Archeologie en cultuurlandschap in het herinrichtingsgebied "De Leijen-Oost" (Noord-Brabant)*, Wageningen/Amsterdam (DLO-Staring Centrum/Stichting R.A.A.P. Rapport 137).

Frenken, A.M., 1921-22: De eerste parochiekerk van Helmond en hare Translatie, in: *Bossche Bijdragen* IV, 203-212.

Frenken, A.M., 1928: *Helmond in het verleden*, 's-Hertogenbosch (2 delen).

Frenken, A.M., 1947: De voormalige Priorij van Hooijdonk, in: *Bossche Bijdragen* XIX, 1-93.

Genicot, L., 1990: *Rural Communities in the medieval west*, Baltimore/London.

Gysseling, M., 1960: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, Tongeren.

Hendriks, J.P.C.A., 1993: De oerparochie van Aalburg, in: J. Hendriks (eind-red.) *Historische reeks Land van Heusden en Altena* 3, Heusden, 1-39.

Hooijdonk, J.H. van, 1978: *800 jaren Helmond in beeld*, Helmond (Begeleidingscatalogus tentoonstelling).

Hooijdonk, J.H. van, 1980: Het oudste Helmond, een jonge nederzetting in het oude Peelland, in: *De Vlasbloem, Helmonds Historisch Jaarboek* 1, 25-43.

Hooijdonk, J.H. van, 1983: Middeleeuws Keramiek uit D'oude Huys te Helmond, in: *De Vlasbloem, Helmonds Historisch Jaarboek* 4, 53-97.

Huijbers, T., 1988: Het huizencompleks van Rogier Moniex, in: *D'n Tesnuzzik* 8-1, 16-23; 8-2, 16-25; 8-3, 10-21.

Huijbers, T., 1990: Prehistorie: Beek en Donk, in: W.J.H. Verwers (red.) Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1988-1989, in: *Brabants Heem* 42, 143-146.

Huijbers, T., 1991: Middeleeuwen: Lieshout. In: W.J.H. Verwers (red.) Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1990, in: *Brabants Heem* 43, 150-151.

Huijbers, T., 1993: *Middeleeuws aardewerk uit Beek en Donk, Deel 1: indeling, kwantificering en beschrijving*, Materiaalpracticum Middeleeuwse Archeologie, Universiteit van Amsterdam.

Huijbers, T., 1993a: *Een en al Gras, De archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap (Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout)*, Doctoraalscriptie Middeleeuwse Archeologie, Universiteit van Amsterdam.

Huijbers, T., 1994: Middeleeuwen: Beek en Donk, in: W.J.H. Verwers (red.) Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1992, in: *Brabants Heem* 46, 33-37.

Huijbers, T., 1995: Opgraving Helmond Binderen 1994: Een korte beschrijving van de vondsten, in: *Nieuwsbrief Historische en Archeologische Vereniging Helmont* 1995-1, 11-12.

Huijbers, T. en H. van Velthoven 1994:
Sporen uit de Volle Middeleeuwen in de Hoofakker, in: *D'n Effer* 8-1, 20-22.

Janssen, C.R., 1972: The Palaeoecology of Plantcommunities in the Dommel Valley, North Brabant, Netherlands, in: *Journal of Ecology* 60, 411-437.

Janssen, H.L., 1990: The archaeology of the medieval castle in the Netherlands, Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds) *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen/Maastricht, 219-264.

Jong, Th. de, 1987: Onderzoek Oude Toren, Stiphout, in: *De Pottenkijker* 3-1, 32-36.

Knoop, A. & G. Merkelbach, 1987:
Het domein Lieshout (7de eeuw-1300), Lieshout.

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff, 1988:
Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200, Amsterdam.

Maarschalkerweerd, P.C.B., 1984:
Filiatie en patrocinium van de Helmondse kerk in de Middeleeuwen, in: *De Vlasbloem Helmonds Historisch Jaarboek* 5, 47-58.

Melssen, J., 1994: De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570, in: N. Arts (red.) *Sporen onder de Kempische stad: Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven*, Eindhoven, 53-119.

Merkelbach, G., 1989: *Lieshout anno 1736*, Lieshout.

Meulenhof, P. v.d., 1987: *Helmond en haar ontstaan*, Helmond.

Niermeyer, J.F. en C. van de Kieft, 1976:
Mediae Latinitatis Lexicon Minus, Leiden.

Nolet, W. en P.C. Boeren, 1951:
Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen, Amsterdam.

Otten, A., 1987: *De vestiging van de Duitse Orde in Gemert*, Gemert.

Pals, J.P., 1988: The development of vegetation and landscape near the settlement, in: F. Theuws, A. Verhoeven and H.H. van Regteren Altena (eds) Medieval Settlement at Dommelen, Part I introduction, environment and history, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 264-268.

Post, R.R., 1928: *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw*, Proefschrift, Utrecht.

Pounds, N.J.G., 1974: *Economic History of Medieval Europe*, London.

Reijnders, T., 1984: Droge heide, natte heide, in: *Levensgemeenschappen*, 175-205.

Roymans, N. en Kortlang, F., 1993: Bewoningsgeschiedenis van een dekzandlandschap langs de Aa te Someren, in: N.Roymans & F.Theuws (red.) *Een en al zand*, 's-Hertogenbosch, 22-41.

Slofstra, J., 1982: De regionaal-archeologische onderzoeksstrategie, in: (J. Slofstra, H.H. van Regteren Altena, N. Roymans en F. Theuws) *Het Kempenproject, een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre, 22-43.

Stienen, J., 1990: Kort verslag onderzoek kasteel Beek en Donk, in: *D'n Tesnuzzik* 10-1, 27-32.

Stienen, J., 1991: Opgraving hooghuis op de Donk in: *D'n Tesnuzzik* 11-1, 29-36.

Stoepker, H., 1977: Medieval Parish Churches in Northeastern North Brabant and Limburg, I, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 27, 217-232.

Streefland, A.A., 1980: Tempeliers in Brabant, De commanderije Ter Brake bij Alphen, in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De*

Oranjeboom", XXXII-XXXIII (1979-1980), 141-166.

Strong, J., 1990: D'Oude Huys, Het onderzoek van een middeleeuwse houten burcht te Helmond, in: *Brabants Heem* 42, 1-22.

Theuws, F., 1981: De oerparochie in de kempen en haar belang voor het nederzettingsonderzoek I, de latere Middeleeuwen, in: *Brabants Heem* 33, 184-207.

Theuws, F.C.W.J., 1988: *De archeologie van de Periferie, Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de Vroege Middeleeuwen*, Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.

Theuws, F., 1988a: The natural environs of the settlement, in: F. Theuws, A. Verhoeven and H.H. van Regteren Altena (eds) Medieval Settlement at Dommelen Part I: introduction, environment and history, in: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 238-268.

Theuws, F.C., 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.) *Het Kempenproject 3, De middeleeuwen centraal*, Waalre, 97-216.

Theuws, F., 1990: Het Laat-Middeleeuwse cultuurlandschap, in: J. Bazelmans & F. Theuws (red.) *Tussen zes gehuchten, De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam, 52-58.

Theuws, F., 1991: Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study, in: N. Roymans & F.Theuws (eds) *Images of the Past*, Amsterdam, 299-407.

Theuws, F. en A. Verhoeven, 1988:
Chronology and topography of the settlement, in: F.Theuws, A.Verhoeven and H.H. van Regteren Altena (eds) Medieval Settlement at Dommelen, part II: the streamvalley settlement, in: *Berichten van de*

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38, 360-424.

Theuws, F. & A.J. Bijsterveld, 1991: Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit, in: H.G. Böhme (ed.) *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit, Teil 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 109-146.

Timmers, J., 1990: Landschap en bewoning in historisch perspectief, in: T. Thelen e.a. (red.) *Commanderij Gemert. Beeldend verleden*. Gemert, 1-22.

Verhoeven, A., 1988: Finds in: F.Theuws, A.Verhoeven and H.H. van Regteren Altena (eds) Medieval Settlement at Dommelen, part II: the streamvalley settlement, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 312-347.

Verhoeven, A., 1989: Middeleeuws aardewerk uit Bergeyk, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.) *Het Kempenproject 3, De middeleeuwen centraal*, Waalre, 217-243.

Verhoeven, A.A.A., 1990: Ceramics and economics in the Low Countries AD 1000-1300, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds) *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen/Maastricht, 265-281.

Verhoeven, A., 1993: Vroeg-Middeleeuws aardewerk in de Kempen, in: *Brabants Heem* 45-2.

Verwers, W.J.H., 1990: Lieshout, in: *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1989, 173.

Verwers, W.J.H., 1990a: Middeleeuwen: Helmond d'Oude Huys, in W.J.H. Verwers (red.) Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1988-1989, in: *Brabants Heem* 42, 158-161.

Verwers, W.J.H., 1991: Lieshout Nieuwenhof, in: *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1990, 86-87.

Verwers, W.J.H., 1993: Lieshout Nieuwenhof, in: *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1992, 52-53.

Verwers, W.J.H., 1994: Middeleeuwen: Aarle-Rixtel, in: W.J.H. Verwers (red.) Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1992, in: *Brabants Heem* 46, 33.

Verwers, W.J.H., 1994a: Middeleeuwen: Aarle-Rixtel, in: P. Kleij & W.J.H. Verwers (red.) Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1993, in: *Brabants Heem* 46, 146.

Zender, M., 1959: Patrozinien und namengebung in Deutschland, in: *Patroonheiligen en plaatsnamen*, 1-16.

NOTEN:

1. Theuws 1991: 302.

2. Patrocinium betekent beschermheerschap; bescherming die de bezitter van een landgoed zijn onderhorigen verleende, die zich daartoe van hem afhankelijk maakten. De juridische bezitter was in eerste instantie de patroonheilige zelf! De instelling beheerde namens hem de goederen.(Zender 1959)

3. Camps 1979: nrs 46, 89, 94; Maarschalkerweerd 1984.

4. Deeters 1970: 29.

5. Theuws en Bijsterveld 1991. Voor de discussie over het 'gebied' Texandrië zie ondermeer Theuws en Bijsterveld 1991, Aarts 1992.

6. Theuws en Bijsterveld 1991. Vergelijk Van Bussel 1991: 202, noot 69.

7. Theuws 1989; Dekkers 1994: 83-84. Alleen van Bergeyk en Leende staat vast dat het domaniale goederen van de bisschop van Luik waren. Dit moet meer gezien worden als de huidige stand van onderzoek dan als de werkelijke situatie. Het stroomgebied van de

Aa is nog nimmer bestudeerd op bezit van de Luikse bisschop. De aanwezigheid van het St. Lambertuskapittel wijst er op dat de bisschop ook bezittingen in het Aa-dal had.

8. Theuws en Bijsterveld 1991.

9. Theuws en Bijsterveld 1991: 133-134 en 134 noot 118.

10. Theuws en Bijsterveld 1991. Zie Deeters 1970 voor het St. Servaaskapittel en De Bont 1993 voor een aanvulling (parochiekerk Erp met St. Servaaspatrocinium).

11. Camps 1979 nr. 111; Van Boven 1984; Lijten 1988; Van Boven in Lijten 1988.

12. Camps 1979: nrs 69, 89, 219, 261; Barbier 1876: 264.

13. Bijsterveld 1989a en 1989b.

14. Vergelijk Theuws en Bijsterveld 1991: 110.

15. Huijbers 1993a; vergelijk Theuws 1988, Timmers 1990 en Otten 1987.

16. Huijbers 1993a: 47. Vergelijk Bijsterveld 1989a: 15 met Melssen 1994: 54-57.

17. Theuws en Bijsterveld 1991: 127-130.

18. Moderpodzolbodems worden zo genoemd naar de aanwezigheid van zo geheten moderhumus in het bodemprofiel. Voorheen werden moderpodzolen bruine bosgronden genoemd.

19. Theuws 1988a; De Bont 1993; Huijbers 1993a.

20. Kaart A is een vereenvoudigde, speciaal voor dit artikel bewerkte weergave van de kaart van bijlage 1 in Huijbers 1993a.

21. Huijbers 1993a: hoofdstuk 1.

22. Vergelijk Bohncke 1991.

23. Pals 1988: 267.

24. Er bestaat een verschil tussen droge en natte heide. Droge heide is struikheide, geschikt voor begrazing door schapen. Droge heide ligt altijd op hoge gebieden. Natte heide is dopheide, te vinden in lage gebieden. (Reinders 1984: 199)

25. Streekarchivariaat Peelland; archief gemeente Lieshout, inventarisnummer 60.

26. Pals 1988.

27. Janssen 1972.

28. Bannink e.a. 1987.

29. Brouwer e.a. 1992: 21.

30. Zie ook Dirkx en Soonius 1991.

31. De Bont 1989: 108; De Bont 1993.

32. Theuws 1988a: 244.

33. De Bont 1989 en 1993. Het eigenlijke veldwerk dat aan het overzicht van De Bont ten grondslag ligt, is uitgevoerd door de heer Kanters van de Stichting voor bodemkartering te Wageningen. (De Bont 1989: 341, noot 17.)

34. Vergelijk De Bont 1989: 340 noot 16.

35. Huijbers 1993a: 61.

36. Zij zal in het kader van een andere studie verwerkt worden, waarbij onder meer de krachtige dertiende-eeuwse nederzettingsmobiliteit ter sprake zal komen.
De vergelijking tussen de periode 1050-1250 en de periode 1250-1500 laat dit verschijnsel vooral in deze periode nadrukkelijk zien. Voor het bewoningspatroon na circa 1250 en een eerste indruk van dat verschijnsel met haar achtergronden verwijs ik naar Huijbers 1993a: hoofdstuk 4 en Theuws 1989 en 1990.

37. Theuws 1989 en 1990; Huijbers 1993a.

38. Huijbers 1993a: 111, appendix 5.1 en 5.2.

39. Determinatie door drs. W.J.H. Verwers, ROB Amersfoort.

40. Huijbers 1994.

41. Huijbers 1993.

42. Theuws 1988, 1989 en 1991. Andere plaatsen, waarin dit type nederzetting is aangetoond, zijn Stiphout, Bladel en Hulsel.

43. Zie Verhoeven 1993.

44. Verwers 1994 en 1994a.

45. Verhoeven 1993: 71-76.

46. Vanaf circa 800. Verhoeven 1993: 72.

47. Huijbers 1993a: 111-112, appendix 5.3.

48. Theuws en Bijsterveld 1991: 136.

49. Pounds 1974: 143-146.

50. Da7, 8, 26, 32, 36, 37, 38, 40, 41 en 42.

51. Zie voor een deel van de vindplaatsen in Huijbers 1993a: 112, appendix 5.4.

52. Bruijn 1962-63; Verhoeven 1988.

53. Arts 1994; Alders 1988.

54. Verhoeven 1988, 1989 en 1990.

55. Huijbers 1990.

56. Huijbers 1991. Zie ook Verwers 1990, 1991 en 1993.

57. Paalkuilen en greppels. Zie Huijbers en Van Velthoven 1994.

58. Zie Box 1993.

59. Coenen 1992: 40. Waarneming archeologische werkgroep heemkundekring 'Barthold van Heessel' 1994.

60. Coenen 1992: 23.

61. Strong 1990.

62. Determinatie aardewerk van diverse opgravingsprojecten en waarnemingen door ondergetekende. Depot Historische en Archeologische Vereniging Helmont.

63. Bitter en Hermans 1993: 72-73.

64. Zie voor een overzicht Arts 1993, alsook Strong 1990 en Verwers 1990a voor een kritische beschouwing van Strong 1990. Zie ook Janssen 1990.

65. Determinatie aardewerk ondergetekende. Depot gemeentemuseum Helmond november 1992.

66. Verhoeven 1988 en 1989.

67. Van Hooijdonk 1983: 57-63.

68. Zuid-Limburg periode Ia en II; Bruijn 1962-63.

69. Van Hooijdonk 1983: 57-61.

70. Verhoeven 1988.

71. Zuid-Limburgs aardewerk periode II. Depot Historische en Archeologische Vereniging Helmont, project HM-PU-1982.

72. Arts e.a. 1994: 99-100.

73. Huijbers 1995.

74. Huijbers 1993a: 81, paragraaf 4.3.4.

75. Theuws en Verhoeven 1988; Van Dierendonck 1989; Beex 1990; Huijbers 1991; Roymans en Kortlang 1993.

76. Niermeyer en Van de Kieft 1976. Niermeyer en Van de Kieft geven per term een veelvoud aan interpretatiemogelijkheden. Zij halen daarbij bronnen aan uit heel noordwest-Europa. Een keuze maken uit die interpretatiemogelijkheden voor de termen in het studiegebied kan mijns inziens alleen verantwoord geschieden vanuit de contekst van de bezitsverhoudingen in specifiek Noord-Brabant. Om deze reden is naast Niermeyer en Van de Kieft tevens gebruikt gemaakt van Theuws 1988, 1989, 1991 en Bijsterveld 1989, 1989a, 1989b, 1989c, 1990 en 1991.

77. Camps 1979: nrs 71 en 82.

78. Van Sasse van Ysselt 1920.

79. Camps 1979: nr. 210.

80. Camps 1979: nrs 232, 233.

81. De tiendgeschiedenis van deze en de vier andere parochies komt in deel II nog uitvoerig ter sprake.

82. Huijbers 1993a: 67.

83. Frenken 1928: 60.

84. Frenken 1921-22.

85. Van Boven 1980: 53 en noot 40.

86. Frenken 1921-22.

87. Van de Meulenhof 1987: 149.

88. Zie zijn in 1977 vervaardigde kaart in Van Hooijdonk 1978: 6 en Van Alphen en van Alphen 1978: 12.

89. Determinatie door ondergetekende. Depot Historische en Archeologische Vereniging Helmont.

90. Vergelijk het lokaliseringsonderzoek van het kasteel van Donk te Beek en Donk in Huijbers 1988, dat in 1989 bevestigd werd door archeologisch onderzoek. Zie Stienen 1990 en 1991.

91. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 's-Hertogenbosch ('Bosch Protocol'), inventarisnummer 1175, folio 110v.

92. Frenken 1947; Arts en Van den Heuvel 1994.

93. Camps 1979: nrs 71, 82 en 439.

94. Knoop en Merkelbach 1987.

95. Vergelijk Camps 1979: nr. 82 de dato 1194 met Gemeentelijke archiefdienst Helmond, Archief heerlijkheid Helmond, inventarisnummer 283 folio 30v: cijnsregister betreffende Peelland over de periode 1381-1396.

96. Van Bussel 1989.

97. Camps 1979: nr. 439.

98. Camps 1979: nr. 111.

99. Coenen 1992: 32.

100. Streefland 1980: 142, 159; Bijsterveld 1990: 87; Coenen 1992: 33.

101. Camps 1979: nr. 89.

102. Knoop en Merkelbach 1987: bijbehorende kaart met 'het domein Lieshout omstreeks 1200' op kadastrale ondergrond.

103. Theuws 1990; Huijbers 1993a: hoofdstuk 4.

104. Camps 1979: nr. 218.

105. Knoop en Merkelbach 1987: kaart.

106. Camps 1979: nr. 225.

107. Coenen 1992: 46.

108. Camps 1979: nr. 261.

109. Camps 1979: nr. 192.

110. Bitter en Hermans 1993: 77.

111. Arts en Rieter 1993: 122-124; Arts, Goossens, Huijbers, De Jong en Willems 1994: 100-106.

112. Camps 1979: nr. 225. Zie ook Van Bussel 1984: 119.

113. Zie Camps 1979.

114. Theuws 1989: 107-108.

115. Camps 1979: nr. 232.

116. Camps 1979: nr. 604.

117. Camps 1979: nr. 71.

118. Respectievelijk Muller Fz./Bouman 1920: nr. 280 en Camps 1979: nr. 71.

119. Camps 1979: nr. 46 en Hausmann 1969: nr. 147.

120. Theuws 1988.

121. Theuws 1988: 171.

122. Theuws 1988: 81.

123. Camps 1979: nr. 46.

124. Camps 1979: pagina 72.

125. Beijers en Van Bussel 1991: 14, naar collegedictaat bij prof. dr. D.P. Blok, Universiteit van Amsterdam.

126. Camps 1979: nr. 89.

127. Villa kan tot in de twaalfde eeuw (domaniaal) landgoed betekenen. Vanaf de dertiende maar in ieder geval veertiende eeuw vrijwel uitsluitend dorp. Villae als domaniale landgoederen komen in de oorkonden nog tot in de twaalfde eeuw voor. Zie bijv. Theuws 1989; Bijsterveld 1990 en 1991.

128. Zie Van Berkel en Samplonius 1989.

129. De Jong 1987.

130. Theuws 1988: 176, afb. 4.5.

131. Muller Fz. en Boumann 1920: nr. 280.

132. Determinatie door ondergetekende. Zie Huijbers 1993a: 55-56.

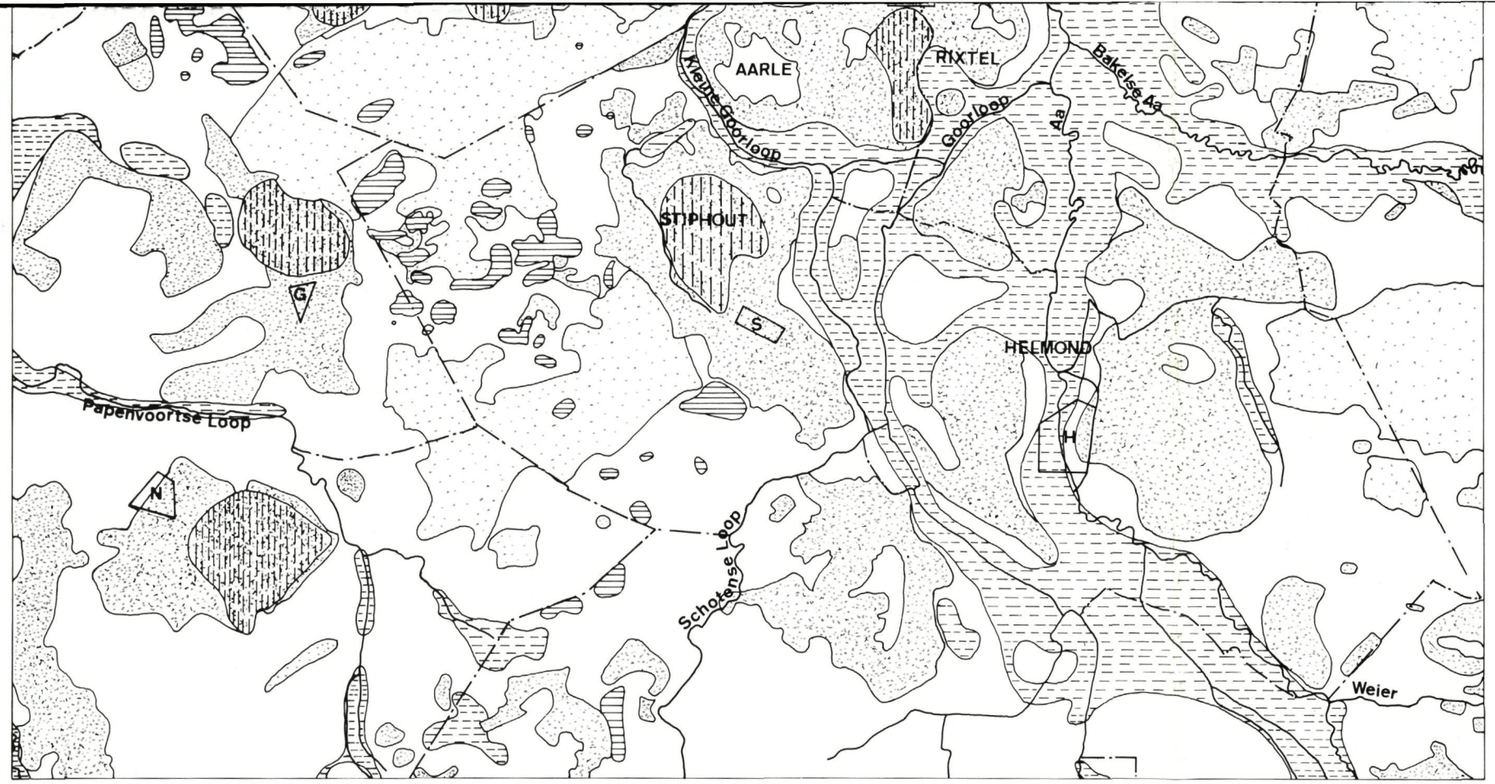

bedekt met hoge akkers (plaggendekken)

relatief vruchtbare gebieden (moderpodzolen)

L oriëntatiepunten
(19de eeuwse dorps- en stadskernen)

L = dorpskern Lieshout
B = dorpskern Beek
AR = dorpskern Aarle-Rixtel
GM = dorpskern Gemert
G = dorpskern Gerwen
N = dorpskern Nuenen
S = dorpskern Stiphout
H = stadskern Helmond

— . — parochiegrenzen c. 1500 (met uitzondering van parochiegrenzen door rivieren en beken)

AARLE parochienamen

Tekening: T. Huijbers 1995
Ontwerp: F. Theuws en T. Huijbers 1992-95
Uitgave: Helmonds Heem en heemtijdschrift D'n Tesnuzzik Beek en Donk
© T. Huijbers 1995

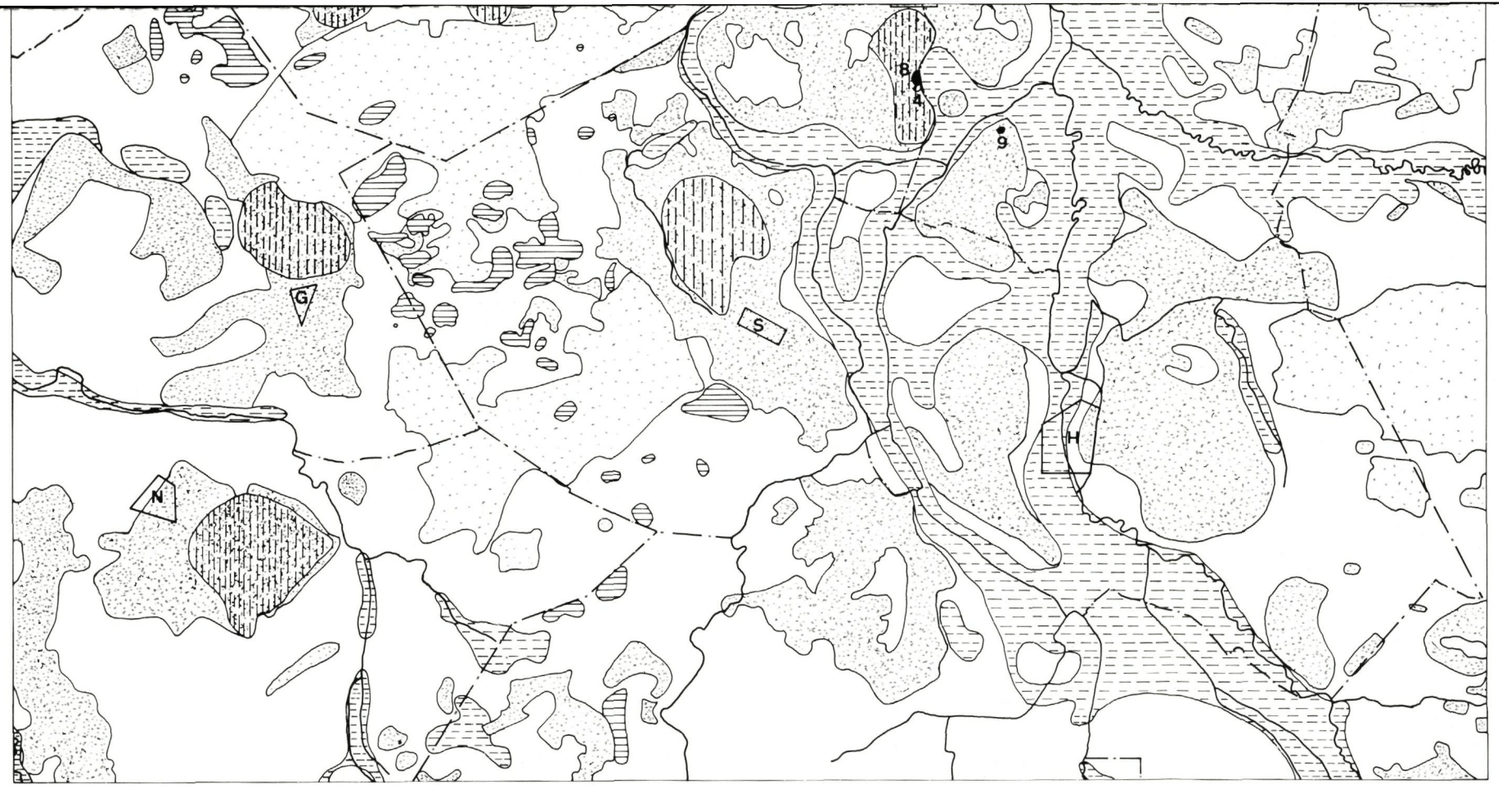

kaart A

LEGENDA

archeologische vindplaatsen periode A

archeologische vindplaatsen periode B

parochiegrenzen c. 1500 (met uitzondering van parochiegrenzen door rivieren en beken)

L — oriëntatiepunten (voor verklaring letters zie kaart A)

Tekening: T. Huijbers 1995
Uitgave: Helmonds Heem en Heemtijdschrift D'n Tesnuzzik Beek en Donk
© T. Huijbers 1995

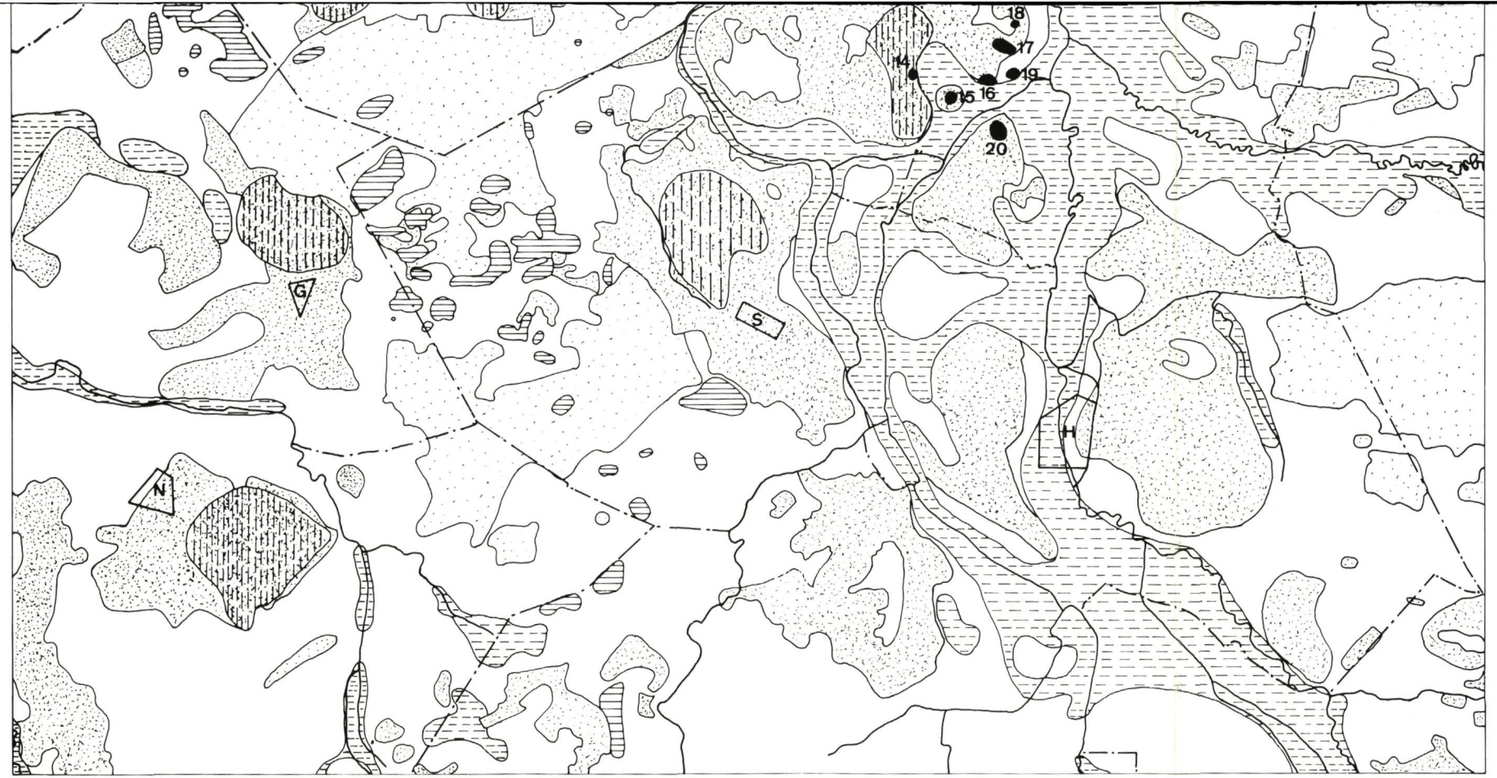

Bewoning in periode C (c. 900-1050) op ondergrond van kaart A

LEGENDA

archeologische vindplaatsen periode C (opm.: de vindplaatsen C2, C7, C8 en C20 bevatten uitsluitend oppervlaktevondsten van Zuid-Nederlands Hand gemaakt aardewerk)

parochiegrenzen c. 1500 (met uitzondering van parochiegrenzen door rivieren en beken)

L

oriëntatiepunten
(voor verklaring letters zie kaart A)

Tekening: T. Huijbers 1995
Uitgave: Helmonds Heem en heemtijdschrift D'n Tesnuzzik Beek en Donk
© T. Huijbers 1995

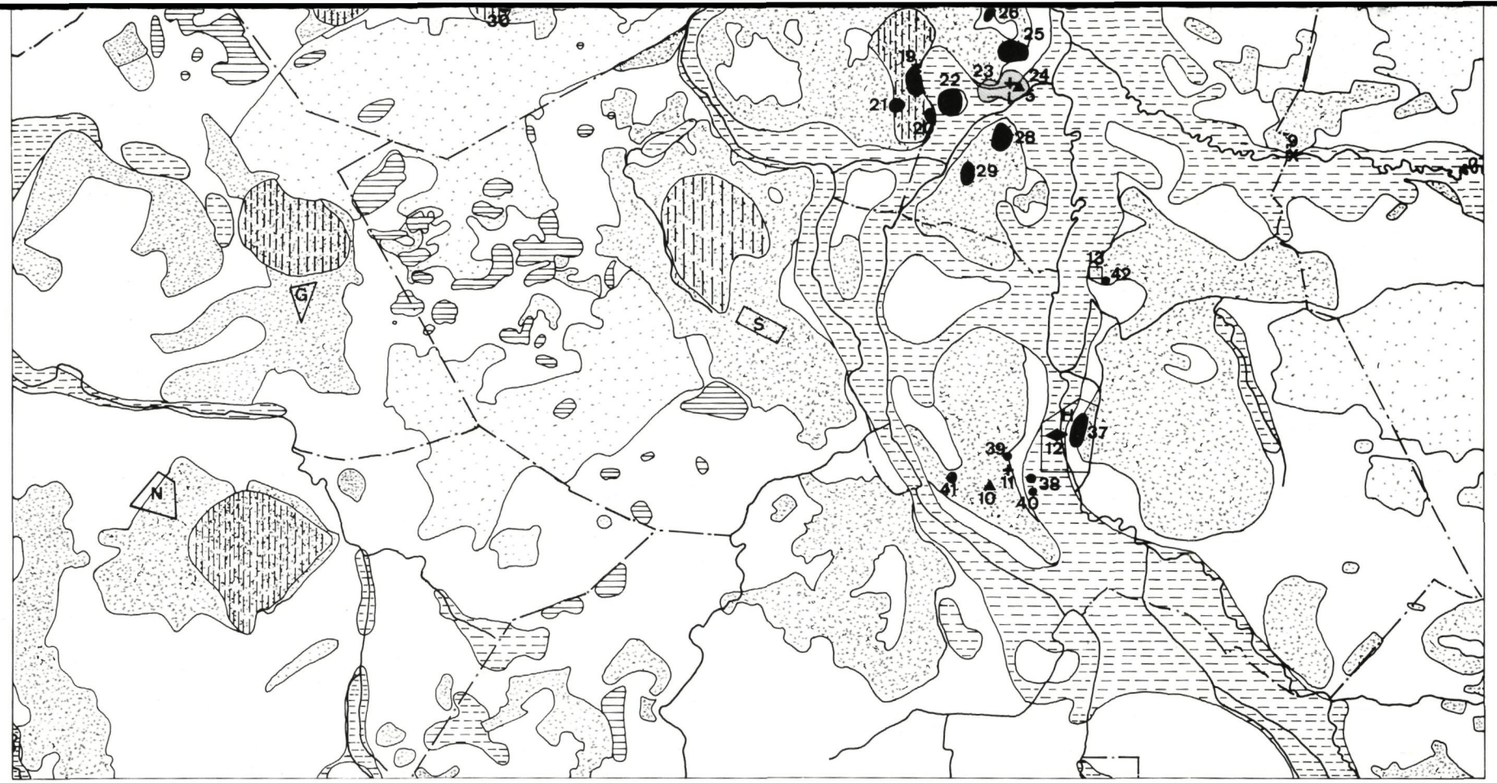

Bronnen (kaart A)

Bles, B.J. (m.m.v. A.G. Beekman en R.Visschers): *Ruilverkavelingsgebied St. Oedenrode. Bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid.* Wageningen 1975 (Stiboka-rapport 1043).

Bont, Chr. de: *Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden- en Oost-Brabant".* Wageningen 1989 (DLO-Staring Centrum rapport 17, dl. I, II en III).

Chromotopografische kaart des Rijks, schaal 1:25.000, kaartbladen 629, 630, 649, 650, 670, 671, verkend resp. 1895, 1896/97, 1897, 1897, 1897 en 1898, uitgegeven resp. 1918, 1899, 1916, 1912, 1912 en 1912. Gebundeld in atlasvorm als '*Historische Atlas van Noord-Brabant*' door Robas produkties B.V., Den Ilp 1989.

Dekkers, J.M.J. en H.J.M. Zegers: *Helmond en omgeving; bodemgesteldheid en bodemgeschiktheid.* Wageningen 1973 (Stiboka-rapport 1045).

Geologische kaart van Nederland, kwartblad 51-II (opname Rheinhold 1924 en 1925), schaal 1:50.000. Uitgave Rijks Geologische dienst. Topografische inrichting 's-Gravenhage 1931.

Geologische kaart van Nederland, kaartblad Eindhoven Oost (51 O), schaal 1:50.000. Uitgave Rijks Geologische dienst, Haarlem 1973 (met toelichting door J.H. Bisschops).

Huijbers, T.: *Een en al Gras, de archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap.* Doctoraalscriptie hoofdvak middeleeuwse archeologie IPP Universiteit van Amsterdam 1993, hoofdstuk 1 en 2.

Krabbenborg, A.J.: *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied "Veghel-Erp".* Bennekom 1963 (Stiboka-rapport 597).

Riele, W.J.M. te: *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied "Lieshout".* Bennekom 1966 (Stiboka-rapport 647)

Riele, W.J.M. te: *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Bakel.* Wageningen 1967 (Stiboka-rapport 671)

Steur, G. G. L./W. Heijink: *Bodemkaart van Nederland schaal 1:50.000: Algemene begrippen en indelingen.* Wageningen 1980.

Stoepker, H.: *Medieval Parish Churches in Northeastern North Brabant and Limburg, I. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 27 (1977), 217-232.

Teunissen van Manen, T. C.: *Bodemkaart van Nederland Schaal 1 : 50.000, toelichting bij kaartblad 51 Oost Eindhoven.* Wageningen 1981.

Topografische en militaire kaart van het koningrijk der Nederlanden. Nettekeningen (ontwerpen; T.M.K. uitgave 1850-1864), schaal 1:25:000 (oorspronkelijk 1:50.000) [circa 1840-1860]. Fotoafdrukken in kleur, netminuten 1:50.000, 2 x vergroot naar schaal 1:25.000. Aanwezig op kaartenzaal universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam.

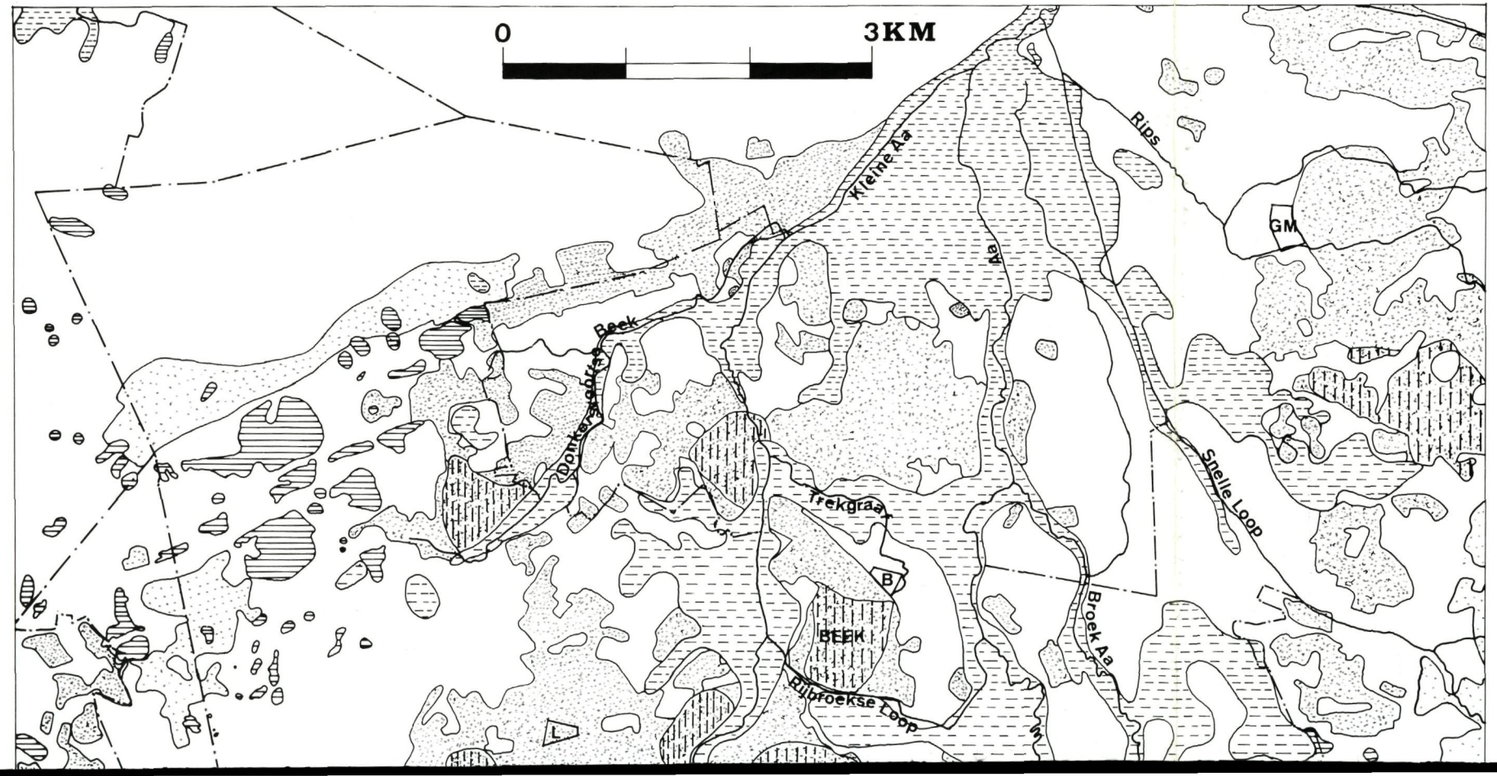

Twan Huijbers

De archeologie van de villa

Tracering en ruimtelijke omschrijving van 10de/11de eeuwse domaniale landgoederen in het stroomgebied van de Aa (microregio met de parochies Lieshout, Beek, Aarle, Rixtel en Helmond)

Kaart A
Het landschap van de Vroege Middeleeuwen

LEGENDA

- oppervlaktewater: rivieren/beken
- oppervlaktewater: vennen
- relatief natte gebieden: beekdalen, beekafzettingen en met veen gevulde laagtes
- overige relatief natte gebieden
- relatief droge gebieden, na c. 1000 geheel bedekt met droge heide

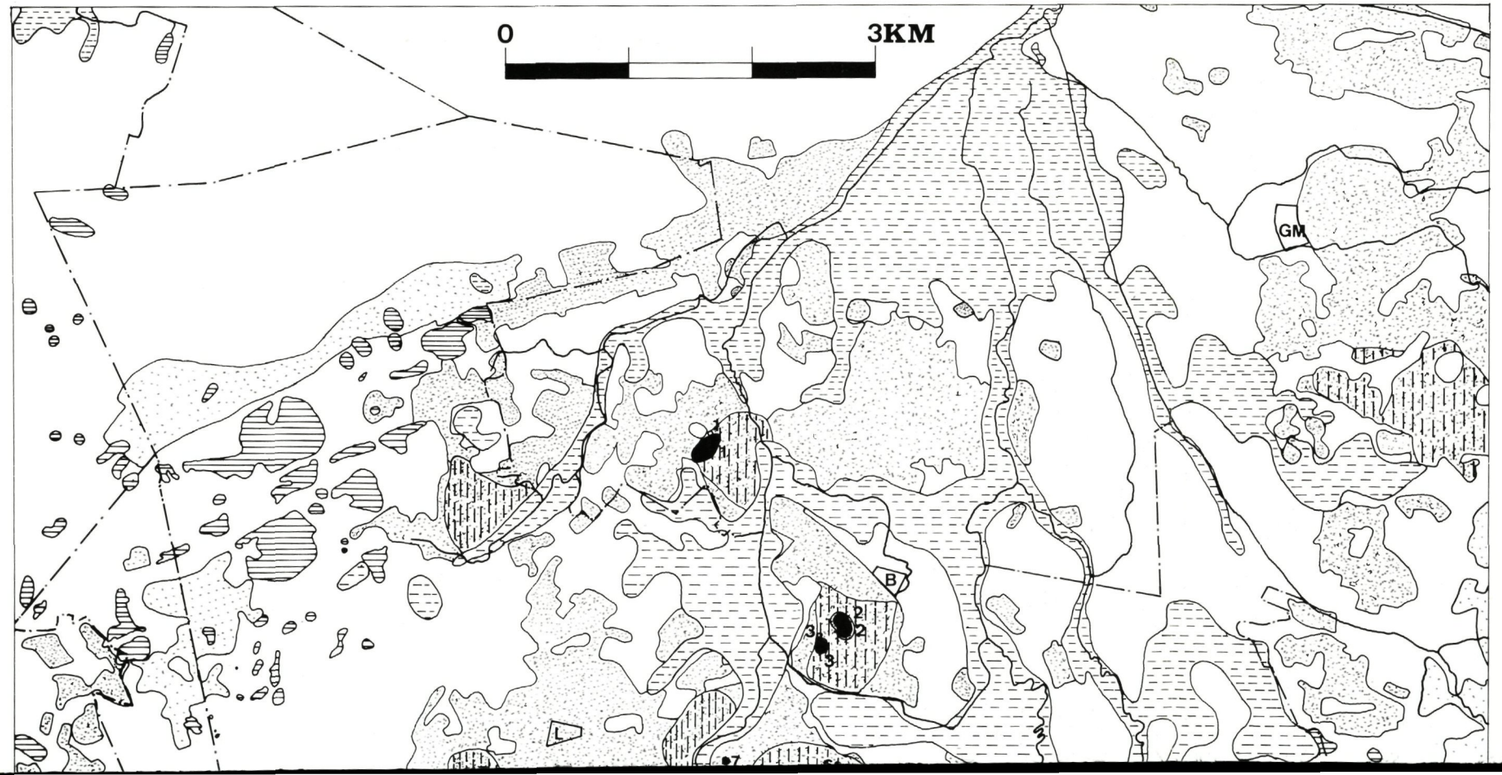

Kaart B

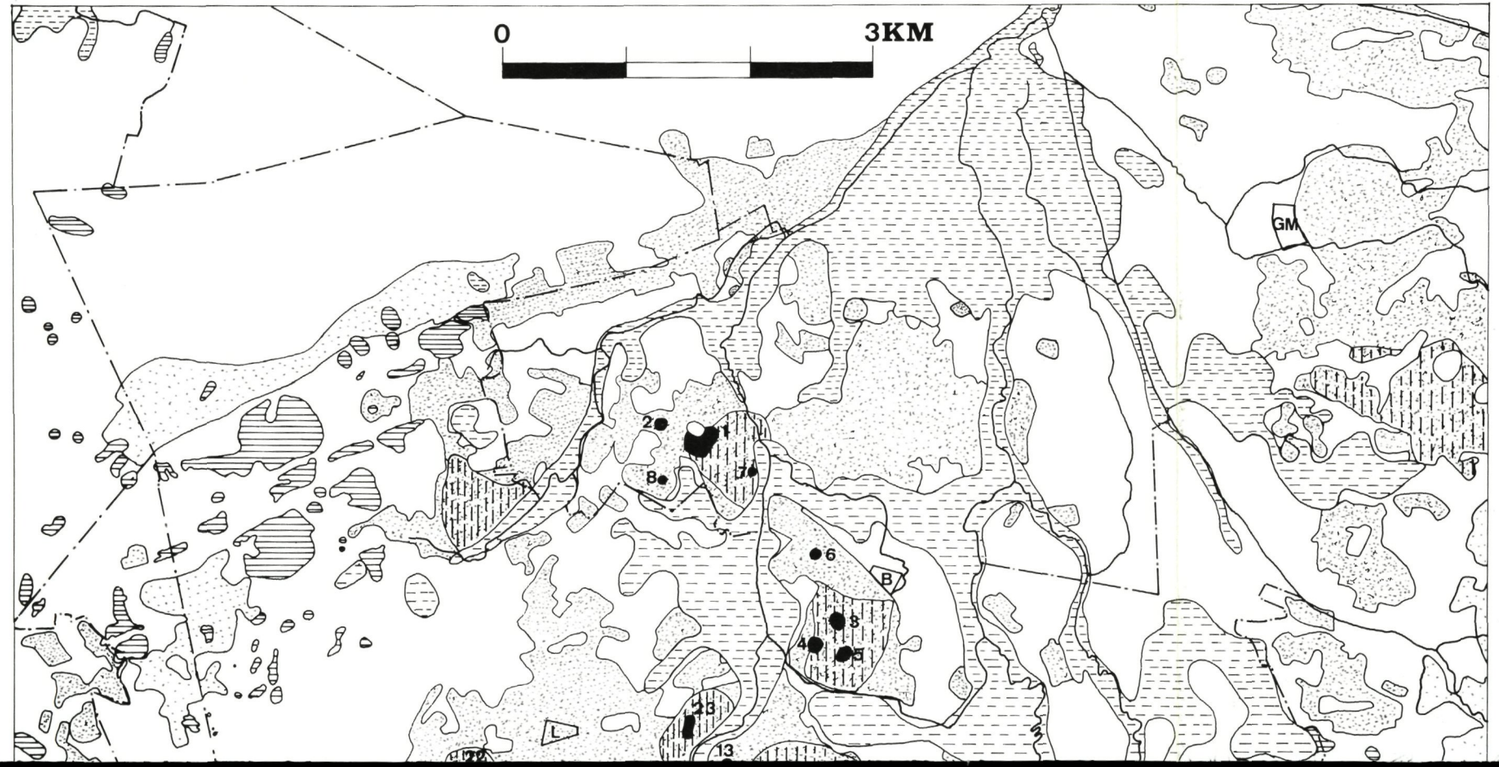
0
3KM
GM
B
L
1
2
3
4
5
6
7
8
13
23

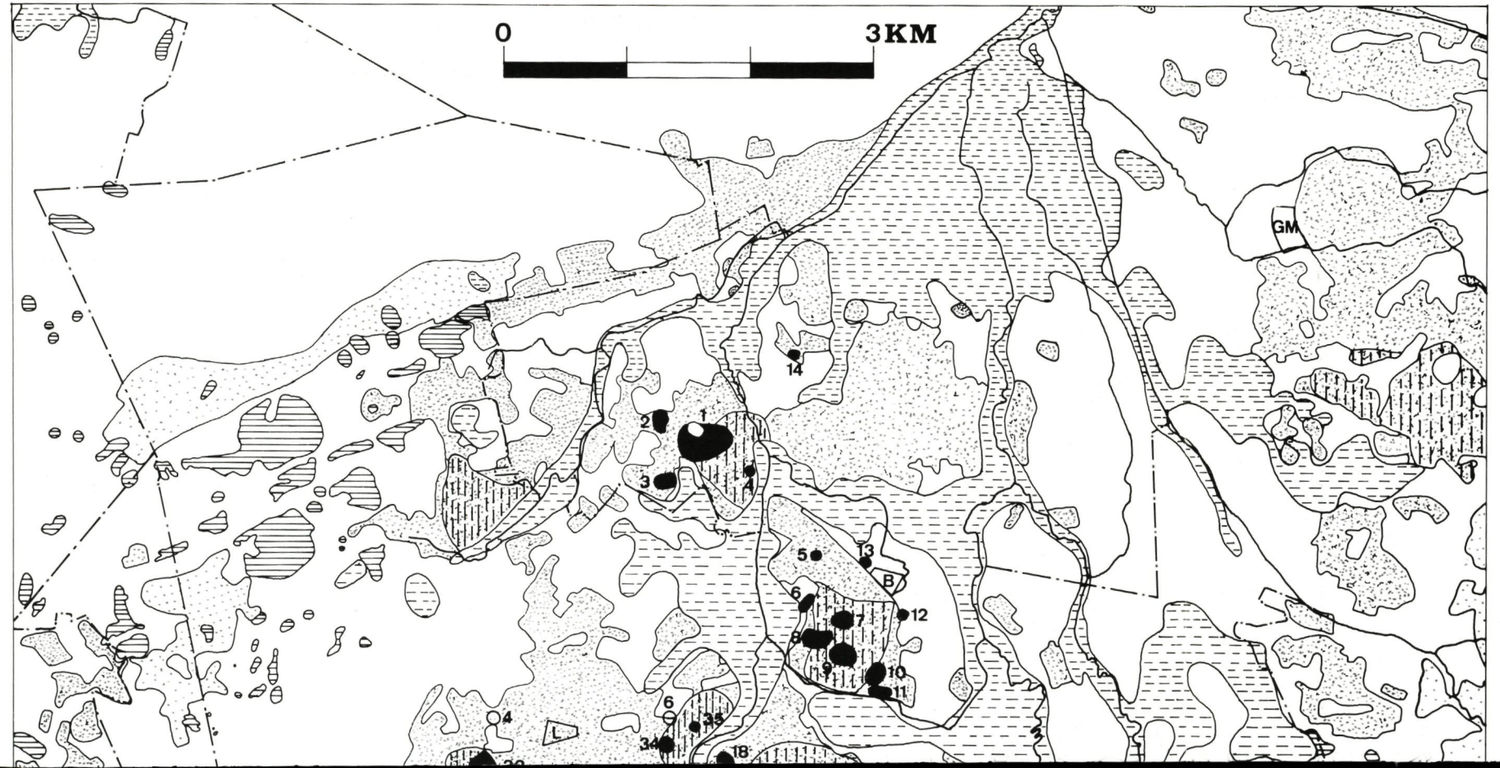

Kaart D
Bewoning in periode D (c. 1050-1250) op ondergrond van kaart A

LEGENDA

periode Da (archeologische vindplaatsen)

periode Dh (nederzettingen uit geschreven bronnen)

+ ecclesia (kerk)

▲ curtis (hof)

○ mansus (hoeve)

X molendinum (molen)

◆ oppidum (stad)

□ monasterium (klooster)

— · — parochiegrenzen c. 1500 (met uitzondering van parochiegrenzen door rivieren en beken)

L oriëntatiepunten (voor verklaring letters zie kaart A)

Tekening: T. Huijbers 1995

HELMONDS HEEM

1995 nummer 2

eenentwintigste jaargang

REDACTIONEEL 79

HET ONTSTAAN VAN DE DORPEN EN DORPSGRENZEN IN PEELLAND
Martien van Asseldonk 81

GROETEN UIT HELMOND
Jeroen van der Heijden 115

DE ARCHEOLOGIE VAN DE VILLA
Tracering en ruimtelijke omschrijving van tiende en elfde-eeuwse domaniale landgoederen in het stroomgebied van de Aa.
Deel I. Landschap, bewoning en nederzettingsnamen
Twan Huijbers 129

Een uitgave van de Heemkundekring Helmond-Peelland